

Univerzita Karlova v Praze

Fakulta humanitních studií

Matyáš Müller

Bakalářská práce

**Společensky produktivní využití potenciálně psychopatologických rysů
osobnosti na příkladu života a díla Carlose Castanedy.**

Vedoucí práce: Prof. RNDr. Stanislav Komárek, Dr.

Praha 2009

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně s použitím uvedené literatury, a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze dne 20.5. 2009

.....
podpis

Poděkování:

Rád bych poděkoval profesorovi Stanislavu Komárkovi za trpělivost, kterou projevil při mnohých konzultacích, kdy jsme společně rozmýšleli a upřesňovali téma mé práce, dále všem, kteří mi poskytovali materiální jakož i duševní podporu v dobách mého zaneprázdnění promýšlením a psáním práce.

Obsah

1	Úvod	5
1.1	Kdo je Carlos Castaneda?	5
1.2	Výzkumné stanovisko	5
1.2.1	Otázka hodnoty šílenství	5
1.2.2	Byl Castaneda šílený?	6
1.2.3	Autenticita Castanedova díla	6
1.3	Kulturní a intelektuální kontext Castanedova díla	7
2	Životní příběh	8
2.1	Dětství a rodina	8
2.2	Umělecké ambice	9
2.3	Spojené státy	9
2.4	Margaret Runyanová	10
2.5	Studia na UCLA a seznámení s donem Juanem	10
2.6	Castanedovo filosofické zaměření	10
2.7	Vydání první knihy	11
2.8	Castaneda a hippies	11
2.9	Úspěch	12
2.10	Stažení do ústraní a vytvoření komunity učedníků	12
2.11	Odhalené lži	12
2.12	Nagual	13
2.13	Vznik sekty	13
2.14	Neslavný konec	14
3	Šílenství a kreativita	15
3.1	Šílenství a umění	15
3.1.1	Dialektika primárního a sekundárního procesu jako podstata tvořivosti	15
3.2	Šílenství a mystika	16
3.2.1	Byli pouštní Otcové šílení?	17
3.2.2	Šamanismus a psychopatologie	19
3.3	Závěr	21
3.3.1	Kvalita nemoci a tvořivosti	21
3.3.2	Role společenské poptávky	21
3.3.3	Role aktivity individua a kultivace prožitků	22
3.3.4	Hodnocení kritérií patologického	22
3.3.5	Zařazení Castanedy do schématu	22
4	Kontext Castanedovy tvorby	23
4.1	Postmodernismus	24
4.1.1	Postmoderní ontologie a epistemologie	24
4.1.2	Postmoderní spiritualita	25
4.1.3	Rehabilitace imaginace	26
4.2	Castanedova ontologie a epistemologie	27
4.2.1	Příklady	28
4.3	Závěr	29
5	Castanedovy schizoidní rysy	30
5.1	Charakteristika schizofrenie	31
5.2	Schizoidní rysy Castanedova života a díla	32
5.2.1	Emotivita a chování	32
5.2.2	Vytváření imaginárního světa	34
6	Závěr	38
7	Literatura a další zdroje	39
7.1	Primární literatura	39
7.2	Sekundární literatura	39
7.3	Internetové stránky	39

1 Úvod

1.1 Kdo je Carlos Castaneda?

V práci se hodlám zabývat životem a dílem Carlose Castanedy, muže, který pod pláštěm antropologie světa představil tajuplné a romantické líčení "učení dona Juana", nomádského čaroděje z mexické pouště. Z pohledu antropologie je to bezpochyby odpadlík, který se nechal pohlit tématem, které zkoumal. Akademickou obcí je obecně přijímán velmi chladně. Nicméně nejsem jediný, kdo se domnívá, že zpochybněním jeho metod a věrohodnosti poznatků, které přináší, není tento fenomén vyčerpán. Možná, že autor neobohacuje lidstvo o nové etnografické poznatky náboženského života lidí určité domorodé kultury, což mu jistě oprávněně vytýká například profesor Weston la Barre, zato však pokládá jeden ze základních stavebních kamenů náboženského hnutí, jehož příznivci se snaží oživit archaické tradice, ale ve skutečnosti, ač možná nevědomky, nevyhnutelně vytváří něco zcela nového. Tuto pozitivní roli Castanedovi přičítá například Daniel C. Noel (1997).

Castaneda je každopádně velmi rozporuplným autorem, pohybujícím se na hranici antropologie a dalších sociálních věd (jejichž poznatky, jak to vypadá, spíše využívá pro obohacení svého příběhu), filosofie, literární fikce, poezie, mystiky a náboženství. Z hlediska všech těchto diskursů je možné se jím zabývat - lze porovnávat jeho práci s jinými, "serióznějšími" pracemi, zařadit ho do širších kulturních kontextů, stopovat původ jeho idejí, polemizovat s nimi atd. Nicméně osoba i dílo tohoto podivuhodného muže představuje taktéž velmi zajímavý a bohatý materiál pro psychopatologii. A právě z této perspektivy bych ho rád zkoumal v této práci. Chci ukázat, jakým způsobem dokázal tvořivě využít rysy své osobnosti, které je možné považovat za psychopatologické či potenciálně psychopatologické. Domnívám se a pokusím se dokázat, že v jeho osobnosti a v příbězích, které vyprávěl lze najít mnoho schizoidních rysů, ač bych ho neoznačoval přímo za schizofrenika (viz níže).

1.2 Výzkumné stanovisko

Abych předešel případným nedorozuměním, rád bych hned v úvodu vysvětlil, jaké je moje vlastní výzkumné a do určité míry i osobní stanovisko. V této souvislosti zmíním tři otázky, které považuji v rámci své práce za nerozhodnutelné nebo irelevantní a poté vytyčím svůj vlastní cíl.

1.2.1 Otázka hodnoty šílenství

Předně chci zdůraznit, že zde dílo nechci žádným způsobem soudit: práce tedy v žádném případě nemá být ani propagací, ani kritikou Castanedových myšlenek, ač osobně shledávám silné podněty k oběmu. Můj záměr ukázat Castanedu v souvislosti s duševní nemocí by mohl snadno svádět k domněnce, že buď chci autorovo dílo shodit, "od-vysvětlit" (abych použil Říčanův oblíbený výraz) jako výplod choré mysli, nebo naopak že chci glorifikovat šílenství jako zdroj tvořivosti a spirituálních hodnot. Ale tak daleko ani v jednom směru nehodlám jít ani v této práci, ani ve svých osobních názorech. Tedy první otázka, kterou nehodlám absolutně rozhodnout, se týká tvůrčí hodnoty výtvorů duševně nemocných lidí.

Otázce vztahu mezi šílenstvím a tvořivostí obecně a potom vztahu mezi šílenstvím a spiritualitou však věnuji celý oddíl. Nahlížím na ně jako na fenomény, které k sobě jsou v úzkém vztahu a přesto k sobě stojí v ostrém protikladu. Hranice mezi nimi však není jasná.

1.2.2 Byl Castaneda šílený?

Dále je důležité uvědomit si, že (přínejmenším v rámci této práce) není možné určit, zda-li byl Castaneda skutečně šílený, či nikoliv, a to kvůli kombinaci tří důvodů: není v mé kompetenci určit přesnou diagnózu. Za druhé, Castaneda není možné pozorovat a mluvit s ním, neboť už není mezi živými. To by možná ještě tolik nevadilo, kdyby to byl kdokoliv jiný, kdo zanechal dostatek zaznamenaných důvěryhodných údajů o svém životě. Ale (za třetí) o Castanedovi je známé, že to byl chronický lhář, který neustále měnil svou totožnost, aby ho nikdo nemohl dohnat, zachytit a poznat, což byl rys, který ve svých pozdějších letech přenesl i na své učedníky jakožto model chování, který vede k vnitřní svobodě. Vytvořil tak kolem sebe svět, který byl naplněn zdáním, iluzemi, záměrně šířenými lžemi, tušením "čarodějnického záměru", nejistotou, paranoiou a strachem. Zda-li byl Castaneda pouze šílenec, který ke svému šílenství strhnul další tisíce lidí, nebo člověk, který se se svým šílenstvím dokázal vypořádat jako šaman nebo mystik se zkušeností iniciace, to však nemůžu plně rozhodnout.

Z těchto důvodů bych se rád uchýlil k jakémusi minimalistickému záměru: co mi zbývá, je sledovat jeho rysy, které lze považovat na jedné straně za potenciálně patologické či schizoidní a na které lze na druhé straně jindy nahlížet jako na zdroj jeho tvořivosti.¹ Z tohoto pozorování Castaneda vychází jako hluboce rozpolcená osobnost: někdy se jeví více jako šílenec, jindy více jako umělec či mystik. Hranice není ostrá a definitivní, Castaneda stojí na obou březích, proměnlivý, nezachytitelný, paradoxní. Na jedné straně sama jeho tolik charakteristická posedlost vytvářením příběhů a zakrýváním své totožnosti a osobní historie sama o sobě mluví pro označení "patologický", na druhé straně jeho schopnost vytyčit tento svůj osobnostní rys jako stěžejní bod své duchovní cesty budí dojem člověka vysoce úspěšného v uskutečňování svých záměrů, který má vše pod kontrolou. Prohání se po surreálných světech, ale přitom, alespoň většinou, zůstává pevně zakotvený v realitě.

Vskutku - schizoidita z jeho díla odkapává jako kusy roztékajících se Dalího hodin. Zde je nutno upozornit, že zmínka o surrealistickém umělci není náhodná. Podobně jako Dalí a další nejen moderní umělci, měl Castaneda blízko k šílenství, i když to nebyl zrovna chovanec ústavu. Ale i když ponecháme stranou otázku, do jaké míry se mu podařilo, nebo do jaké se vůbec může podařit ovládnout šílenství, lze říct, že podobně jako surrealistický umělec se i on liší od "skutečných bláznů" tím, že jeho "šílenství" je jaksi drženo v určitých mezích, že dílo je vědomě tvarováno, či že se jedná o určitou stylizaci - šílenství tu je záměrně budováno a snad napodobováno a přesto se výsledek nutně do velké míry liší od výtvorů skutečně nemocných.² K paralele s moderním uměním se ještě za okamžik vrátím. Nejdříve je však nutno rozebrat třetí problematickou otázku, která se v souvislosti s mým tématem vnučuje.

1.2.3 Autenticita Castanedova díla

Ta otázka zní, nakolik je Castanedovo dílo autentickou výpovědí. K tomu, abych rozhodl, jestli si Castaneda všechno vymyslel nebo jestli všechno skutečně zažil, taktéž nejsem kompetentní. Domnívám se sice, že situace je dnes taková, že málokdo z lidí, kteří se Castanedou hlouběji zabývají, berou jeho slova doslova. Proti pravosti jeho díla bylo vzneseno příliš mnoho závažných obvinění. Na druhé straně stoprocentní důkaz, že jeho dílo

1 Rád bych zdůraznil, že se jedná jeden typ rysu, který má pouze potenciál stát se jedním nebo druhým, případně který se z různých úhlů pohledu jeví jinak. Budu nadále užívat pojmu schizoidita, kterým však nehodlám zdůrazňovat chorobnost na úkor tvořivosti.

2 Podle Syřišové (1974) se surrealismus se podobá výtvorům psychicky nemocných, ale vědomí surrealisty není ochromeno neúnosnými zážitky, jde více o autostylizaci. Naproti tomu "*malby schizofrenních jsou dorozumivacím prostředkem tam, kde slovo nestačí obsáhnout a vyjádřit prožitek.*" (s. 135-136)

nemá žádný reálný základ, nemáme k dispozici, stále tam zůstává určitá otevřená možnost.

Co je však důležitější, je to, že tato otázka je pro mou práci (nikoliv všeobecně) irelevantní. Zajímám se především o jeho osobnostní rysy a výtvoř v podobě příběhů a o to, jak je dokázal prodat lidem. Dokonce i kdybychom připustili, že to všechno je pravda, i tehdy by zde zůstávaly ty rysy jeho osobnosti, které nás zajímají, které ho činily vhodným adeptem šamanismu.³ Ale je v podstatě jedno, zda byl skutečně zasvěcen do šamanského světa či zda sám vytvořil jakousi jeho osobitou nápodobu. V každém případě měl nebo přinejmenším sugestivně popsal prožitky, které za běžného stavu nejsou pro člověka přístupné. A pro to musel mít určité předpoklady, které se zde právě pokusím vystopovat.

1.3 Kulturní a intelektuální kontext Castanedova díla

To, co je považováno za šílené, je do velké míry určeno kulturními normami. Pokud doba osvícenství a na něj navazující modernity byla posedlá realističností, racionalitou a normálností, někdy ve dvacátém století nastává důležitý zlom, který se projevuje snad na všech úrovních lidské kultury. Lidstvo nebo aspoň určitá jeho část se stalo více tolerantním k nenormalitě, nebo spíš se poněkud posunuly hranice normality. Světem se prohnala "vzpouora proti rozumu", velká část lidstva rezignovala na ideál racionality a pokroku a uchýlila se v hledání umělecké inspirace i náboženské moudrosti opět k iracionálním hlubinám lidské duše⁴, vzhledla se v různých starých i nových mystických naukách, začala hledat nové náboženství a vůbec očekávat "nový věk". Ač to průkopníci těchto směrů, například zmínění surrealisté, neměli lehké a jejich díla byla často považována za chorobná, měřítko se nakonec změnilo a i díky tomu je například dnes možné, že díla schizofrenních jedinců mohou mít velkou uměleckou hodnotu.⁵

Tím chci naznačit, že nebýt tohoto posunu, který se nevyhnul ani oblasti epistemologie, nemohlo by být Castanedovo dílo tolika lidmi tak nadšeně přijato. Jeden oddíl tedy věnuji i intelektuálnímu klimatu, které Castanedovi pomohlo prosadit své myšlenky a představy, ač jsem si vědom, že toto téma samo o sobě je natolik rozsáhlé, že by se o něm daly psát stovky stránek. Pokud však chci psát o schizoidních rysech Castanedy především z hlediska jejich transformace v něco, co pro velké množství lidí znamená pozitivní hodnoty, nemohu se od tohoto kontextu zcela odpoutat.

Důležitou částí Castanedových knih jsou jeho rozpravy s jeho starým indiánským učitelem donem Juanem o samotné povaze reality a o možnostech jejího poznání. Vynořuje se zde schéma, které se nekritickému čtenáři může zdát uchvacující a novátorské, ale když se na něj podíváme trochu s odstupem a s určitými filosofickými znalostmi, získáváme dojem, jako bychom to vše už někde slyšeli. Dichotomie mezi mladým Carlosem, poněkud nadutým akademikem, který pro všechny jevy ze světa dona Juana hledá racionální vysvětlení, který stále tvrdohlavě trvá na rozlišování mezi oblastí subjektivního a objektivního, a starým ale stále čilým donem Juanem, čarodějem, který badatele stále více a více vtahuje do svého světa pradávnej moudrosti, daleko od bezpečné půdy akademického poznání, je podezřele nápadná.

Maně si pokládáme otázku, zda-li to celé není vykonstruované jako divadlo, prostřednictvím

3 Konec konců, například česká etnoložka Pavlína Brzáková vidí v šamanovi především vypravěče příběhů.

4 Např. Komárek (2005) vidí nárůst schizoidních rysů v umění, který se projevuje zhruba od devadesátých let devatenáctého století, jako projev archaična, které racionalismus industriální společnosti vytěsnil (s. 93).

5 Dokladem toho je například výstava Prinzhornovy sbírky, probíhající v době psaní této práce.

kterého Castaneda názornou formou prezentuje své filosofické názory. Ať už je to jakkoliv, nesejde na tom, jak už jsem výše naznačil. Ať už Castaneda čerpá z úctyhodné indiánské tradice nebo vytváří novou, chtě nechtě se tak zařazuje do určitého myšlenkového proudu. Ač jistě díky svému vzdělání velmi dobře věděl o složitém filosofickém podhoubí, které předchází jeho dialogy s donem Juanem, čtenáři ho zatajuje. Zkrátka jen vyslovuje soudy o západní kultuře a vědě, které jsou do velké míry zjednodušující. Jakoby zdůrazňuje všechen její racionalismus, ale neukáže, že je jen jedním ze zástupů mnoha podobně smýšlejících lidí, kteří tento racionalismus kritizují.⁶

Tak vytváří iluzi objevování jakési paradigmatické revoluce, něčeho, co už tu však ve skutečnosti bylo - spíše než že by ji vytvářel k ní (ač možná významně) přispívá a vyjadřuje ji. To jsou základy, na kterých stojí celé jeho učení.⁷ Neboť s tím, jak don Juan vyvádí Castaneda ze "zaslepenosti" a lpění na rozumu, Castaneda to samé provádí důvěřivému čtenáři. Zaštiťuje se autoritou dávné exotické tradice, podává zde svá zjištění jako neotřesitelná fakta. Na tomto základě dále může provést to, co nás zde zajímá, totiž smazání hranice mezi subjektivitou a objektivitou, smazání hranice mezi lží a pravdou.

Člověku se tak bez nadsázky objevují zcela nové, netušené světy, které s sebou ovšem nesou též nebezpečí ztráty jakékoli jistoty. Na základě tohoto postoje Castaneda relativizuje vše, na co přijde - pojmy jako morálka, pravda, normalita atd. Když jednou lidi přesvědčil o své epistemologii, otevřel se mu obrovský prostor pro jeho mlčení. Otázka, zda don Juan existoval, ztrácí pro jeho stoupence smysl zrovna tak, jako podle starého čaroděje nemělo smysl Carlosovo věčné tázání, jestli to, co zažíval pod vlivem drog, bylo skutečné. Halucinace se stává skutečností, lež pravdou, bláznivost formou poznání. Tak se Carlosu Castanedovi podařilo povýšit své osobnostní rysy na posvátné modely jednání...

2 Životní příběh

V této kapitole popíši Castanedův životopis, který odhaluje zajímavé souvislosti, jež na první pohled při čtení jeho knih nejsou vidět. Na těch budu dále do velké míry stavět své úvahy. Budu čerpat především z jeho životopisu, který napsal Christophe Bourseiller (2006). Pro naše účely jsou však jeho smyšlené příběhy stejně důležité jako skutečnost, proto zde popíšu i různé jeho verze svého vlastního životopisu.

2.1 Dětství a rodina

Na Castanedovi je snad už od počátku nejnápadnější jeden jeho rys - neustálé skrývání se a zametání stop. Je o něm známo, že to byl odjakživa velký mystifikátor, lhář a vypravěč příběhů, kterých měl vždy po ruce celé sady. Jeho vyprávění nepostrádalo živé detaily a celkově působilo velmi přesvědčivě. Měnil jména, data a místa, ale "*z emocionálního hlediska mluvil vždycky pravdu*" (Bourseiller, 2006, s. 16). Vytvořil tedy mnoho verzí o místě svého původu: jednou jím byla Brazílie, podruhé Itálie. Podobně i rok narození se mění. Bourseiller

6 Ač Castaneda nikdy rozum jako takový, ani vědecké poznání zcela nezavrhl, spíše zdůrazňoval, že existují i jiné způsoby poznání. Jeho český interpret Gato (1999, s. 56) uvádí, že svět moderních lidí a svět čarodějů mohou koexistovat jako dva na sobě nezávislé systémy, aniž by se vzájemně popíraly.

7 Budu dále pro zjednodušení používat přivlastňovací zájmeno "jeho", i když v rámci tohoto textu zůstávám agnostikem, ohledně názoru, zda je to učení jeho nebo dona Juana.

však líčí, že se narodil 25. prosince roku 1926 v Cajamarce v Peru jako Carlos Cesar Salvador Arana Castañeda.⁸ Toto místo bylo zemí zaslíbenou pro curanderos, tedy čaroděje a léčitele (tamtéž, s. 19).

Nicméně Carlos vyrůstal v prostředí vzdělané rodiny a byl vychován v katolické víře. O rodičích taktéž udává rozporuplné údaje, přičemž zdůrazňuje své strádání v dětství. S oblibou líčí historku o tom, že jeho matka zemřela, když byl ještě malý chlapec, a on musel tvrdě bojovat s hordou svých bratranců a sestřenic. Jeho matka však ve skutečnosti zemřela až mnohem později. Otcí vytýká slabost a nedostatek zájmu. Všeobecně dává najevo, že byl všemi opuštěný "chlapec z ulice", který se musel na vlastní pěst prodírat životem. Líčení tohoto dětského zápasu je prošípované nejrůznějšími fantastickými příhodami. Jeho rodina byla poněkud nekonvenční. Otec byl bohém, který vystudoval filosofii, ale nakonec se stal úspěšným klenotníkem.⁹ Dědeček z matčiny strany, kterého Castaneda často oslavoval jako "muže svého života", byl výstřední patriarcha. V Castanedovi se brzy objevilo umělecké nadání - u svého otce se učil modelovat zlato, stříbro a měď a brzy z nich začal zhotovovat umné šperky.

2.2 Umělecké ambice

Castaneda vypráví o pobytu v Itálii za účelem vyučení se sochařem a o podivuhodných přátelstvích, ale ve skutečnosti pokračoval ve studiích v Cajamarce a následně v Limě. Po střední škole se zapsal na Akademii výtvarných umění a vášnivě se zajímal o malířství, především předkolumbovské. V roce 1949 zemřela jeho matka, což Carlose hluboce zasáhlo. Hluboce se uzavřel do sebe a přehodnotil své cíle. Rozhodl se vystěhovat se do Spojených států a pokusit se tam o dráhu malíře a sochaře.

Na studiích získal oblibu mezi svými vrstevníky, ale přesto jim zůstal uzavřený a zahaloval se tajemností. Rád bavil ostatní, ale přitom se choval velmi asketicky. Najevo začal vystupovat jeden z jeho nejdůležitějších zájmů - ženy. Ač podle popisů nebyl nikterak krásný a byl nízké postavy, z čehož měl jisté komplexy, jeho výmluvnost a charisma mu u dívek zaručily úspěch. Ale jako předzvěst svého budoucího tyranství ve vztahu k ženám za sebou nechává první oběti - je pro něj výzvou získat nedostupné srdce jisté čínsko-peruánské studentky, ale jakmile se mu to povede a ohlásí svatbu, bez milosti ji i s dítětem, které se má narodit, opouští.

2.3 Spojené státy

Jednoho dne bez rozloučení odjíždí na lodi do Spojených států. Svě sestřenicí se v dopise zmiňuje o tajuplné vojenské kariéře a válečném zranění, z které se v různých obměnách následně stane další z jeho oblíbených příběhů. Ve skutečnosti se pohyboval v okolí Los Angeles a Hollywoodu, kde později začal studovat na Los Angeles Community College. Zpočátku se zde představoval jako synovec významného brazilského politika Arany, který ho sem prý poslal, aby se zbavil zhoubného vlivu Číňanky kouřící opium (tamtéž, s. 27). Pro toto období je příznačná jeho nejistota - Castaneda hledal sám sebe, ale nedokázal se najít. Opustil dráhu sochaře a dal se na žurnalistiku. V této době se již začal představovat jako Carlos Castaneda.

8 Tuto informaci odhalila novinářka Sandra Burtonová, viz Bourseiller (cit. d., s. 99).

9 Castaneda ho však později neváhá nazývat "velkým univerzitním profesorem", (tamtéž, s. 85).

2.4 Margaret Runyanová

V roce 1955 se Castaneda seznámil s Margaret Runyanovou, která se pro něj na dlouhou dobu stala osudovou ženou. Ale ani jí se neodhalil - představoval se jí jako nemanželský syn šestnáctileté švýcarské dívky a bohatého Brazilce. Dítě, které bylo napřed vychovááno tetou v Itálii a potom v Brazílii, odkud se na studia výtvarného umění opět vrátil do Itálie. V jeho vyprávění také hraje roli služba ve speciálních jednotkách, během které jako zázrakem unikl smrti při přepadení nepřítelem.

Lidé, kteří se v této době pohybovali v jeho okolí ho líčí jako vypravěče bajek- již tehdy tvrdil, že zná indiánského medicinmana, pokládal se za jakéhosi nadčlověka a obhajoval lež. "*Pravda podle něj existuje jen pro toho, kdo jí chce věřit.*" (tamtéž, s. 31)

Margaret Runyanová byla nadšenou příznivkyní guru Nevilla Goddarda, jenž šířil své synkretické mystické učení. Vůči němu však byl Castaneda imunní, a tak mezi milenci vznikla kulturní propast. Zajímal se spíše o německou filosofii a hispánskou poezii. V této době byla Kalifornie "Mekkou všech výstředností", a této atmosféře se nakonec poddal i Carlos - pod vlivem J. B. Rhinea se začal zajímat o neprobádané možnosti mozku. Důležitější však byl vliv Aldouse Huxleyho, jehož práce obrátily Castanedův zájem směrem k peyotu. Hodně s příteli diskutoval o spiritualitě, více ho však zajímaly možnosti lidského mozku. I když se stále věnoval i malířství a sochařství, především psal.

2.5 Studia na UCLA a seznámení s donem Juanem

V roce 1959 Castaneda vstupuje na Kalifornskou univerzitu v Los Angeles (UCLA) na studium antropologie. V roce 1960 se bleskově oženil s Margaret Runyanovou, ale stále častěji ji na dlouhou dobu opouštěl, což zdůvodňoval novým předmětem studia. Pod vedením Clementa Meighana, odborníka na šamanismus, se Carlos údajně vydal do pouště hledat indiánské tradice. Oproti ostatním studentům měl Carlos velké úspěchy s navazováním kontaktů s domorodými indiány a Meighan ho v jeho výzkumu velmi podporoval.

Někdy kolem roku 1960 začíná Castaneda psát o svých setkáních s donem Juanem. Přitom se nepřestává držet tvrzení, že se jedná o přísně vědecké dílo. Don Juan je zpočátku prezentován jako příslušník Yaqui, ale zároveň se objevují zmínky o tom, že je spíše nomád, který nepatří k žádné vymezené skupině lidí, solitér a nositel univerzální vize (s. 45 a 48).

Ještě téhož roku se rozvedl s Margaret Runyanovou. Tehdy se však dvojice seznámila s jistým mužem, kterého Castaneda požádal, aby ji oplodnil (jelikož v minulosti podstoupil zákrok, který mu to znemožnil). Tak přichází na svět Castanedův syn, Carlton Jeremie. S dítětem se stýkal málo, ale hlásil se k němu a cítil k němu podle všeho náklonnost.¹⁰

2.6 Castanedovo filosofické zaměření

Důležitou součástí Castanedova studia byl jeho zájem o fenomenologii, s níž má jeho učení mnoho styčných bodů. Navštěvoval přednášky Harolda Garfinkela, žáka Edmunda Husserla a zakladatele etnometodologie. Příslušnost k těmto teoretickým přístupům je velmi významná, protože právě ony stírají hranici mezi objektem a subjektem, mezi pozorovatelem a

¹⁰ Viz například následující pasáž : "*Libilo se mi, že tvaruji jeho povahu, že ho beru na výlety a učím, "jak má žít", ale přitom jsem se děsil představ, že ho nutím do svého způsobu života.*" (Castaneda, 1994, s. 134).

pozorovaným; jediným, na čem záleží, se stává realita, kterou vytváří dané společenství – o tomto ještě bude řeč ve čtvrtém oddílu.¹¹

Garfinkel zastával konsenzuální teorii pravdy - skutečné je to, o čem je určité množství lidí přesvědčeno, že je skutečné. Tímto filosofickým stanoviskem je prostoupeno celé Castanedovo dílo, jak ještě bude vidět. Z tohoto úhlu pohledu to, co Carlos zažíval pod vlivem drog, nebyly halucinace, ale "stavy změněné reality" (s. 49). Castaneda též čerpal z díla Talcotta Parsonse a Ludwiga Wittgensteina, Jeana-Paula Sartra a dalších filosofů. Přesto je nutné zmínit, že učení dona Juana vždy stavěl nad veškerou filosofii, protože filosofové podle něj o věcech jen mluvili, zatímco čarodějové je skutečně prožívají.¹²

2.7 Vydání první knihy

V roce 1964 měl Castaneda velkou finanční krizi, a tak na nějakou dobu přerušil svá studia. Vypadalo to, že nebude schopen dokončit práci, kterou psal u Meighana. V té době na něj přichází i velká osobní krize - žádná z jeho ambicí nebyla uspokojena, stále v něm hlodaly pochyby a nejistota, stále nenašel své místo ve světě. Margaret Runyanová definitivně ukončila jejich stále doutnající vztah a Castaneda se ocitl sám. To byla chvíle, kdy se mohl odrazit ode dna a pustit se znovu do svých projektů.

Nakonec se mu podařilo dokončit svou disertaci a plně získat na svou stranu Meighana i Garfinkela. Skoro s celou katedrou antropologie prosazovali, aby byla práce publikovaná. Na druhé straně, věčný student měl i mnoho odpůrců a kritiků, mezi nimiž byl například Ralph L. Beals, později též Edward Spicer, Jay Courtney Fikes, Robert Gordon Wasson, Weston la Barre - Castanedovo dílo je tak líčeno jako synkreze nejrůznějších tradic, která však fakticky neodpovídá žádné konkrétní tradici, natož proklamované yaquijské, jako literární, nikoliv vědecké dílo.¹³ Castaneda nikdy nevyhověl přáním skeptiků, aby zveřejnil své terénní zápisky, což ho vrhlo do špatného světla.¹⁴ V této době se setkal se spisovatelkou Anaïs Nin, která mu podle Ronalda Sukenicka pomohla knihu vydat. Zajímavý je její komentář Castanedovy osoby: "*Byl fascinující, směs primitiva a vzdělance. (...) Připadal mi schizofrenní, rozdvojený.*" (Bourseiller, 2006, s. 57). Dílo se nakonec podařilo vydat. První Castanedova kniha vyšla pod názvem Učení dona Juana v červnu roku 1968.

2.8 Castaneda a hippies

Castaneda působil v kolébce hnutí hippies. Byl s ním do určité míry spřízněn a stoupencům

11 Tento postup kritizuje například Marvin Harris (1979) jakožto "obskurantismus", tedy antivědeckou výzkumnou strategii, zpochybňující vědecké poznání. Na fenomenologii a jejích derivátech kritizuje rezignaci na poznání objektivní stránky věci, tedy záměrné zdůrazňování perspektivy emic na úkor perspektivy etic, což podle něj závažně morální důsledky. Jeho slovy: "*The doctrine that all fact is fiction and all fiction is fact is a morally depraved doctrine*" (s. 324).

12 Viz např. Castaneda (2004, s. 67): "*Ten tvůj přítel Wittgenstein si přivázal nos příliš pevně ke krku, takže se nikam nedostane!*" nebo tamtéž, s. 75 "*Klamné zdání 'smrt po vaší levici' není v čarodějství žádnou intelektuální záležitostí. Je to vjem.*", nebo také tamtéž, s. 77: "*Můj intelekt by mohl jeho svět čarodějů snadno odbýt jako nesmysl. Mé tělo však bylo jeho světem a životním stylem přitahováno.*"

13 Více o tom viz Bourseiller, (2006, s. 72-75), nebo Noel, (2003, s. 41-43).

14 Zajímavostí je, že poslal nějaké jeho části antropologovi Gordonu Wassonovi, o čemž v rozhovoru říká: "*V důsledku toho se pak o mně zmiňoval jako o 'pocitivém a seriózním mladém muži', nebo něco v tom smyslu*", (Castaneda 2004, s. 88), zatímco Bourseiller (2006) o těžce události píše: "*Odborníka se však Carlosovi nikdy přesvědčit nepodaří*", (s. 76).

tohoto hnutí do jistě vděčil za svůj komerční úspěch. Nicméně pozoruhodné na jeho osobě je především to, že se od nich velmi lišil a záměrně distancoval. Zatímco hippies vyznávali absolutní svobodu, odívali se pestrobarevně a neotřele, oddávali se nevázaně drogám a promiskuitě, Castaneda zůstával velmi střízlivý až upjatý (snad až na tu promiskuitu) - ve svém šedém obleku musel mezi návštěvníky prezentace jeho knihy působit velmi cizorodě.

Je příznačné, že byl často mylně chápán jako mesiáš psychedelického hnutí, který oslavuje iracionalitu a zavrhuje rozum. Je sice pravda, že v jeho učení je velmi důležitým konceptem upuštění od racionální kontroly vnímání a interpretace světa, čehož se především zpočátku dosahovalo drogami, na druhou stranu nikdy zcela nerezignoval na západní vědu a na rozum - spíše než než že by je chtěl vykořenit, chtěl k nim nabídnout "alternativní systém poznání."¹⁵ Drogy byly jen prostředkem k poznání, k rozvolnění jeho koncepcí světa. Například nikdy neměl v oblibě Timothyho Learyho, jehož nazýval "králem trollů" (Bourseiller, 2006, s. 84) a jeho kult LSD.

2.9 Úspěch

Ač se jeho dílo neustále setkávalo se sžíravou kritikou ze strany různých akademiků, stávalo se stále více populární. Na Učení dona Juana navázaly další díly, Castaneda zaplňoval přednáškové sály, stále udivoval své nadšence svým vzhledem, o němž už kolovaly mnohé pověry (například, že chodí bos apod.), u studentů byl oblíbeným učitelem, který vedl nekonvenční semináře. Často vklouzával do role duchovního rádce. Tehdy poskytoval rozhovory a komunikoval s médii.

2.10 Stažení do ústraní a vytvoření komunity učedníků

Roku 1972 však v jeho komunikaci se světem nastává obrat - uchyluje se do ústraní a rozhovory poskytuje jen vybraným novinářům, s kterými jej nějakým způsobem svede dohromady náhoda či osud (tamtéž, s. 85). Začal kolem sebe budovat auru tajuplnosti. Nadále vedl své semináře a stylizoval se do role "mistra", zatímco z jeho studentů se stávali fascinovaní žáci. Castaneda překračoval meze akademického vyučování, snažil se své žáky zasvětit do tajů světa dona Juana, chtěl je naučit vnímat neobyčejnou realitu. Byl snílkem, kterému se pomalu začínalo dařit vtáhnout do svých snů další lidi. Zdá se, že měl neodolatelnou potřebu stát se duchovním mistrem, který kolem sebe bude mít kruh bezmezných obdivovatelů, které bude přímo vést (ne jen indoktrinovat na dálku svými knihami). Akademická půda byla pro začátek vhodným místem. Každopádně se někdy kolem roku 1971 začala utvářet uzavřená skupinka (jež sestávala především z žen), která později tvořila jádro kultu, jež se mu nakonec podařilo vybudovat.

2.11 Odhalené lži

Do reality se nepozorovaně vkrádá fikce. Pro oddané učedníky skutečně otázka, zda byl don Juan skutečný či nikoliv, ustupuje do pozadí, protože fikce se už týká i jejich života. Najednou jsou nabádáni k tomu, aby měnili svou totožnost, svá jména a historii. Lež se stává strategií "bojovníka". Jasně hranice ega se rozplývají v neurčitosti.

¹⁵ Například o svých studentech říká v jednom rozhovoru: "*Chtěli po mne, abych jim říkal, že se mají osvobodit, změnit se, zbavit se rozumu. Já však rozumu přikládám velkou důležitost.*", (Castaneda, 2004, s. 73).

V roce 1973 poskytl Castaneda rozhovor prestižnímu časopisu Time. Opět si barvitě vymýšlel svou minulost. Nicméně Sandra Burtonová, která s ním rozhovor dělala, se rozhodla všechna fakta ověřit, a tak odhalila Castanedovy lži. To pro něj bylo ohrožující, neboť právě v té době měl odevzdávat doktorskou disertaci. Skupina jeho odpůrců se rozrostla, ale stále bylo více příznivců a univerzita ho chránila. Nakonec doktorát získal (tamtéž, s. 100).

V této době se také seznamuje se spisovatelkou Amy Wallacovou, která se o mnoho let později stala jeho milenkou a svědkyní mnoha jeho chorobných projevů. Ještě o ní bude řeč. V tomto roce se také stěhuje do domu ve čtvrti Westwood, nedaleko areálu UCLA, kde zůstal až do smrti. Tento dům je významný, neboť se později stal sídlem celého jeho kultu.

Poté, co byly odhaleny jeho lži se světu uzavřel více, než kdy dříve - neposkytoval interview, skrýval se a maskoval a nepořádal přednášky (s. tamtéž, s. 108) - ze své anonymity vycházel jen výjimečně a nečekaně. Začalo o něm kolovat množství pověstí.

2.12 Nagual

V 80. letech se situace změnila - téma už pro širokou veřejnost nebylo zajímavé. Castaneda byl sice stále úspěšný a bohatý a úzký kroužek jeho žáků se rozrůstal, ale celkově čelil stále víc lhostejnosti, lidé už jím nebyli ve velkém ani fascinováni, ani dráždění. V této době se hlásil k hnutí New age a stále psal další knihy, v nichž se objevovaly stále nové postavy, s kterými Carlos prožíval různá fantaskní dobrodružství. V rámci vymazávání své osobní historie všelijak přeskakoval čas, ve vyprávění se vracel k příhodám z minulosti či k celým pasážím života, na které se teprve teď rozpomněl, protože byly údajně jeho běžnému stavu vědomí nepřístupné.

V té době se začal svými blízkými nechávat oslovovat nagual, což byl pojem, který jednak v jeho kosmologii znamenal jakousi nepostižitelnou, slovy nevyjádřitelnou složku světa, jednak označoval člověka, který měl přístup k této části reality, tedy v podstatě šamana, či čaroděje.¹⁶ Postupně také začínají psát jeho nejvýznamnější žákyně (Regine Thalová alias Florinda Donnerová, Maryann Simková alias Taisha Abelarová). Zastírání reality kolem Castanedy se stává organizovanou a systematickou záležitostí - na vytváření různých mýtů intenzivně pracují i jeho učednice.

2.13 Vznik sekty

V 90. letech tyto učednice v čele s Florindou Donnerovou vystoupily ze stínu a začaly propagovat učení prostřednictvím veřejných přednášek. V této době vystupovala najevo netolerance, která vyrostla v kroužku jeho nejbližších - na jedné přednášce si je jakýsi muž chtěl vyfotografovat a jedna z učednic mu hned chtěla zabavit fotoaparát, na seminářích se nesmělo natáčet, fotografovat, ani dělat si poznámky (viz např. cit. d., s. 153). Začalo se užívat diktátorských metod - Amy Wallacová líčí, jak byla násilně nucena vzdávat se všech vzpomínek, které ji poutaly k rodině (Wallacová, 2006). Historky, které se objevovaly kolem Castanedy, byly stále více absurdní a nepravděpodobné (například, že už nemusí číst knihy, že mu stačí, když na nich spí). Realita byla prosycená mýtem, surreálnem, žáci žili v imaginárním světě. Z Castanedy se pomalu stával tyran, který neustále střídal projevy

16 Více o pravděpodobné etymologii tohoto slova, viz Bourseiller, cit.d., s. 104-106.

náklonnosti a opovržení, který manipuloval svými žáky, hrál si s nimi jako kočka s myší (Bourseiller, cit.d., s. 158).

Každý se chtěl Mistrovi zalíbit, vznikala atmosféra soutěžení, strachu. Ti, kteří se mu znelíbili, bývali před ostatními ponižováni. V průběhu času nepozorovaně vznikla sekta se vším negativním, co se v běžném chápání k tomuto slovu pojí. Castaneda se stal žárlivým guru, který zakazoval svým žákům pohlavní styk. On se však tomuto pravidlu podřizovat nemusel, neboť sám již byl dokonalý, zbavil se ega. Pohlavní styk s ním ženy prý přiváděl na vyšší úroveň vědomí. Veškerá krutost, které se Castaneda dopouštěl, byla teoreticky plně ospravedlněna - nebyla to obyčejná krutost, skrýval se v ní čarodějnický záměr. Vše, co udělal, mělo nějaký vyšší smysl. Účelem těchto sadistických technik mělo být rozleptání ega čarodějnických adeptů, a tak je posunout na cestě za poznáním. Pro sledování této cesty je třeba opustit veškerou lítost, obzvláště sebelítost, bojovník musí být nemilosrdný k sobě i ostatním. Neexistuje zde dobro ani zlo, čaroděj stojí mimo tyto pojmy a jedná zcela pragmaticky.

V této době také začal vyučovat systému cvičení, který nazval tensegritou. Jeho říše nabývala oficiálního charakteru - vše bylo právně ošetřené, vyvíjením těchto pohybů byla pověřena společnost Cleargreen Inc. Vznikaly i další společnosti, určené k šíření jeho učení a také k řešení právních sporů s nepohodlnými lidmi. Castaneda mohl vydělávat další peníze. Náš snilek byl nohama pevně zakotven v zemi. Přijal myšlenku dona Juana, že je poslední v řadě nagualů, který se však od jeho linie liší. Zatímco dosud se učení šířilo z mistra na žáka, Castaneda měl užívat všech prostředků moderního světa. V roce 1993 opět vystupuje z anonymity a pořádá perfektně organizované, bombastické přednášky a semináře. Také se oficiálně oženil se dvěma ze svých učednic. Podstatně se změnila jeho vizáž - místo ostýchavého mužika zde byl hotový showman. Jeho dlouhé proslovy však stále měly smysl a hloubku, ani v této době nepropadl zcela šílenství, které okolo něj chodilo.

2.14 Neslavný konec

Tento muž se halil do hávu tajemnosti a magičnosti, ale přesto byl jeho každodenní život docela obyčejný. Díky tomu se mohl neustále vysmívat vůdcům sekt a guruům. Castaneda nebyl jen guru, zůstával též básníkem, věčně dvojznačný. Podle Bourseillera měl "*blíže k surrealismu než k Moonově sektě*" (cit. d., s. 157). Nicméně čím byl mocnější a starší, tím více mohutněla jeho chorobná podezřívavost, posedlost skrýváním se, krutost, nevyzpytatelnost, žárlivost, perverzita a záliba ve fantasmagorických a morbidních příbězích.

V posledních letech byl Castaneda nemocný. V roce 1996 onemocněl rakovinou (tamtéž, s. 164). S tím, jak se zhoršoval jeho zdravotní stav, se jeho tyranství ještě více vystupňovalo - ponižování žákyň bylo jeho poslední zábavou. Prostřednictvím závětí se Castaneda pokusil zajistit pokračování svého díla po smrti. V době, kdy již bylo jasné, že umírá, se objevily znepokojivé náznaky toho, že se možná připravuje hromadná sebevražda. Castaneda za největšího utajení zemřel 27. dubna 1998. To, jestli skutečně došlo k hromadné sebevraždě, není jasné, ale jeho nejméně dvě družky přinejmenším zmizely někde do ústraní.

3 Šílenství a kreativita

V tomto oddílu se budu věnovat nejdříve vztahu mezi šílenstvím a uměním a potom vztahu mezi šílenstvím a náboženstvím, především mystikou či šamanismem,¹⁷ jež chápu také jaké svého druhu kreativitu, neboť za nimi stojí určité vědomé úsilí, snaha zformovat a zformulovat svůj zážitek. Vyjasnění tohoto vztahu dále budu užívat jako základ pro chápání fenoménu, kterým je Castaneda.

3.1 Šílenství a umění

Často se říká, že skuteční géniové se pohybují na hranici šílenství. V obecném smyslu to je jistě pravda - kreativní lidé a šílenci mají duševní zážitky, které jsou běžně lidem nepřístupné - zároveň je to však tvrzení příliš zavádějící a příliš generalizující. Zavádějící proto, že mezi šílenstvím a tvůrčí prací zcela jistě je jeden zásadní rozdíl - první (mluvím zde především o schizofrenii, která mě v souvislosti s Castanedou nejvíce zajímá) je nekontrolovanou a nekontrolovatelnou záplavou nevědomých obsahů, které ač třeba sekundárně mohou mít velký umělecký význam, jsou primárně nevědomě obrannou reakcí proti neúnosné úzkosti, zatímco druhé je vědomou, rozmyšlenou činností, která sleduje určitý záměr. Na druhé straně, ono tvrzení je generalizující proto, že ani toto rozlišení není absolutní - jedno může nepozorovaně přejít do druhého. A míra oné vědomé kontroly se u různých géníů může velmi lišit - ne každý génius je tak blízko šílenství. V následujícím textu se proto pokusím na základě myšlenek kompetentních autorů toto tvrzení rozvinout.

3.1.1 Dialektika primárního a sekundárního procesu jako podstata tvořivosti

Při svém chápání této problematiky vycházím z pojetí Pascala Sauvayra a Barbary Forbesové, které představují v esejí s názvem *Dialektika imaginace: velkolepá prohra v životě Nižinského* (Morley - Phillips (eds.), 2006). Tito autoři chápou imaginaci, podstatu tvořivého procesu, jako "výsledek dialektické tenze uskutečnění" (cit. d., s. 264). To je třeba vysvětlit. Jedná se zde o dialektiku primárního a sekundárního procesu.¹⁸ Tvořivá činnost imaginace závisí na tom, jestli je tato dialektika udržována. Má-li jedna její složka přednost před druhou, následuje "kolaps dialektiky, smrt tvořivosti a uskutečnění (...) šílenství a tvořivost můžeme tedy chápat jako neslučitelné výsledky téže základní hnací síly." (tamtéž).

Autoři ukazují postupný pád tanečníka Václava F. Nižinského do tohoto kolapsu. Tento umělec je příkladem toho, jak se z umění může stát šílenství, z uměleckého díla symptom. Stačí, aby se narušila křehká rovnováha. Tento neobyčejný tanečník nám zároveň poskytuje působivou metaforu této dialektiky: svět imaginace ztvárňoval ve svém tanci, ve svých charakteristických dlouhých skocích. Stále znovu a znovu dopadal nazpět do reality. Jeho osudem však nakonec bylo, že nedokázal tyto dva světy propojit.

Autoři rozvíjejí tezi, že základní součástí tvořivého procesu je přítomnost "toho druhého", ať

17 Eliade řadí šamanismus pro intenzitu šamanových prožitků spíše k mysticismu než k náboženství. Složitým vztahem mezi náboženstvím, spiritualitou a mystikou se zabývá např. Řičan (2007). Spiritualitu v podstatě chápe jako prožitkové jádro náboženství. Podobně hovoří o mystice a tak ji v této práci budu chápat i já.

18 Freudovy pojmy: primární proces označuje neverbální, emocionální, symbolické vyjadřování, např. sny, mýty, chorobné příznaky; sekundární proces označuje racionální zpracování, formální jazyk, logiku (např. Morley - Phillips (eds.), cit. d., s. 224 a 225).

už skutečného, či internalizovaného. Existuje napětí mezi umělcem a posluchačem, mezi ním a jeho dílem, mezi znepokojivou emocí a jejím symbolickým vyjádřením atd. Umělec rozvíjí, otevírá své já, komunikuje se světem - musí se v něm umět pohybovat. Naopak symptom nekomunikuje - můžeme ho chápat nanejvýš jako neúspěšný pokus o komunikaci. Psychotik své prožitky nepřetváří a nepředává je svému okolí, ale uzavírá je v sobě - dochází k implozi jeho já místo jeho rozvinutí.¹⁹ Nedokáže navázat vztah s druhým, se světem.

Tato pasáž nápadně připomíná Buberovu filosofii. Jen pro ilustraci bych zde rád nastínil jeho popis toho, o čem se domnívám, že je duševní nemocí, ač to tak on sám nenazývá. Pro Bubera je základní dimenzí lidského života vztah Já-Ty. "Ty" je něco, co nás vřdycky přesahuje, co nemůžeme uchopit a pochopit, s čím můžeme jen prožít setkání. Živoucí vztah je pro něj základem pro etiku a Boha, jehož chápe jako věčné Ty. Buber (2005) říká, že neuskutečňuje-li člověk vrozené Ty v setkání, pak si toto Ty hledá cestu dovnitř. Tak vzniká protějšek v člověku samém, který však není skutečným vztahem ale vnitřním rozporem. *"Zde je pokraj života: nenaplněný život se utekl k pošetilemu a zdánlivému naplnění a nyní tápe v bludišti a ztrácí se víc a více."* (s. 100).

Tvůrčí proces využívá primární proces, protože sekundární je spjat s formálním jazykem a je nedostačující pro vyjádření silně emotivně nabitých obsahů. *"Němčtě umělec musí ovládat formalitu jazyka a sekundárního procesu, aby je mohl využívat jako účinný nástroj komunikace."* (Morley - Phillips (eds.), 2006, s. 272). Ke kolapsu napětí může dojít v případě strnulosti jakéhokoliv z obou procesů - rozvinout se nemůže ani já, které není v kontaktu s druhým ani já zatuhlé v jinakosti, odcizené.²⁰ Autoři zde užívají přiléhavé metafory umělce jako potápěče v moři - *"jeho schopnost pracovat závisí na schopnosti pohybovat se mezi hladinou a hlubinami."* Na jedné straně je nebezpečí "neživotnosti analytické pitvy" začínající na hladině, na druhé tonutí v hlubinách imaginace. Obojí je stejně patologické.

Nižinskij, abych dokončil jejich výklad, byl emocionálně labilní a nebyl schopen své myšlenky a city vyjadřovat formálním jazykem; v komunikaci se svým okolím byl neobratný, nerozuměl světu kolem a tento svět nerozuměl jemu. Němčtě mezi ním a světem existoval prostředník v podobě jeho sestry, která mu naslouchala a ve spolupráci s níž se dokázal proslavit důmyslnými choreografiemi. V jejich vztahu však nastal zlom poté, co jeho sestra otěhotněla a odmítla tančit. Poté se Nižinskij uzavřel do sebe a postupně více a více propadal šílenství. Své vnitřní obsahy sám nedokázal vyjádřit, implodoval. Autoři ještě zmiňují, že následoval osud, který před ním postihl Nietzscheho, jehož byl mimochodem Nižinskij vášnivým čtenářem ("on by mi rozuměl").

3.2 Šílenství a mystika

Dalším tématem, kterým se zde chci zabývat, je vztah mezi šílenstvím a hlubokými náboženskými, resp. mystickými prožitky. V této oblasti ještě více než v jakékoli jiné platí, že projevy obojího se velmi podobají, či překrývají. Projevy některých duševních nemocí na sebe často berou náboženskou podobu, což potvrzuje i Syřišťová (1974), která tvrdí, že schizofrenní psychózy mají často erotické a náboženské obsahy (s. 42). Lze se na to dívat i z

19 Podobně Syřišťová (1974) vidí v základu tvořivosti umělce i psychotika hypersenzitivitu a emoční napětí, ale rozdíl mezi nimi vidí ve schopnosti vědomě své prožitky zformovat. (s. 130).

20 Pokračování citátu: *"Básník musí nejdříve porozumět zákonitosti slova, aby je mohl tvůrčím způsobem porušovat, a získat tak symbolický přístup do světa podzemí."* (tamtéž) Ovšem, pro pohled z druhé strany schématu dialektické rovnováhy srov. Syřišťová (cit. d.): *"Inspirace, emoční napětí si vynucují ztvárnění, zatímco ani brilantní ovládnutí výrazových prostředků nemůže vyvolat inspiraci."* (s. 130)

opačné strany - náboženství se často stává spouštěcím momentem psychózy.²¹ Nakonec, jak nábožensky zanícený člověk, tak duševně nemocný, podobně jako básník či malíř, mají přístup k pocitům, či dokonce ke světům, které běžně lidem zůstávají utajeny. Slovy Eliada (1997): *"stejně jako nemocný i nábožensky založený člověk je promítán na životní horizont, jenž mu odhaluje základní údaje o lidské existenci, tj. samotu, nejistotu, nepřátelství okolního světa"* (s. 40).

Proto tyto fenomény bývají často zaměňovány. Obzvláště z pozic osvícenského racionalismu, vtěleného do psychiatrie, bývalo často náboženství, a především jeho prožitkové jádro, vysvětlováno jako cosi chorobného, co má být překonáno spolu se vším iracionálním. Tento postoj, inspirován Foucaultem, kritizuje například Říčan (2007, s.125). Podobně, opět pod Foucaultovým vlivem, kritizuje Václavík obecně snahu etnocentrické antropologie či religionistiky vysvětlit či zařadit mimoevropská náboženství: *"Snaha věci utřídit tak nemusí mít za cíl pouze tyto věci poznat, ale může rovněž znamenat touhu věci ovládat či dokonce vyloučit."* (2007, s. 33). Typickým příkladem zjednodušeného vysvětlení a odbytí exotických či archaických náboženských jevů, je počáteční snaha antropologie redukovat šamanismus na duševní nemoc. Tento postoj popsal a zavrhl Eliade (1997). K podrobnějšímu výkladu jeho poznatků a myšlenek se ještě dostanu.

3.2.1 Byli pouštní Otcové šílení?

Nejdříve se však budu věnovat dalšímu z esejů z podnětného sborníku, editovaného Morleyem a Phillipsem (cit. d.). Jeho autor, Greg Mahr zde popisuje život křesťanských asketů (mezi nimi věnuje pozornost především svatému Antonínovi), kteří se ve 4. stol. n. l. uchýlili k životu na poušti, a vize, které tam prožívali, a následně se snaží najít ve slovníku dnešní psychiatrie pojmy, které by odpovídaly jejich stavům. Ani tento autor se nespokojuje s jejich pohodlným odbytím jako delirantních a depresivních stavů, vzniklých z extrémních klimatických podmínek a sociální izolace, neboť si všímá důležitosti, jakou tyto prožitky měly pro tehdejší kulturu.

Pouštní Otcové žili na poušti tvrdým, asketickým životem. Velmi dlouhou dobu dokázali setrvat v půstu a v modlitbě. Velkou důležitostí pro ně měli různí démoni, hříchy a duševní stavy, což byly pro ně propojené pojmy (s. 289). Hlavním z těchto stavů byla "acedia", stav lhostejnosti a sklíčenosti, "polední démon". Ta nebyla jen hříchem, ale též akceptovanou fází duchovního růstu. Mniši, jež zachvátil tento stav myslí, byli izolováni, neboť byl nakažlivý. Navzdory nebezpečí, které se pojilo ke všem démonickým vizím, však tyto prožitky nebyly považovány za patologické, naopak byly oceňovány, i když ne přímo vyhledávány.

Tyto neobvyklé prožitky se dají snadno vysvětlit, jak už jsem naznačil výše, půstem, sociální izolací a neúprosným africkým poledním sluncem. Nicméně delirantní halucinace, vyvolané hladověním a dehydratací, jsou charakteristické neschopností jejich oběti si je později vybavit, primitivností a povrchností, absencí osobního, natož sociálního významu, nemožností nákazy. Navíc s sebou delirium nese značné riziko úmrtnosti a chorobnosti, což neodpovídá zaznamenaným údajům - pouštní otcové se podle všeho těšili dobrému zdraví (tamtéž).

Anamnéza svatého Antonína nenaznačuje schizofrenii, neboť jeho vize byly v souladu se společenstvím a kulturou, ke které patřil, a neboť zůstal v kontaktu se společností. Spíše naznačuje depresi, ale v rozporu s tím byl popisován jako šťastný a veselý muž. Navíc jeho

21 I když zde je zapotřebí být opatrný - je možné, že rozhodující je vnitřní dispozice a chorobné propadnutí nějakému náboženství je vlastně už příznakem nemoci, nikoliv příčinou.

vize lze těžko vysvětlit jako depresivní bludy a halucinace, neboť byly zdrojem hlubokého vzhledu a měly takovou sílu, že dokázaly silně ovlivnit a inspirovat mnoho jeho současníků a celou spiritualitu jeho doby (tamtéž, s. 293).

Ač autor odmítá interpretaci těchto jevů jako něčeho patologického, dále hledá v psychiatrické terminologii pojmy, které by mohly označovat podobné stavy. V přídatku DSM-IV²² nachází ve skupině s kulturou spjatých syndromů téměř psychotický fenomén tzv. nakažlivých vizí. Tyto mechanismy nejsou považovány za patologické, jsou řazeny ke "vzorcům aberantního chování" (tamtéž, s. 294). Tato kategorie zahrnuje například různá mariánská zjevení na poutních místech apod.

Další skupinou onemocnění, která připomíná zmiňované vize, jsou somatomorfni poruchy, především poruchy konverzní. Ty se objevují, když se emocionální potíže změň v somatické symptomy při negativním somatickém nálezu. Jedná se o neuvědomělé předstírání nemoci. Podobně někteří pacienti simulují psychiatrické onemocnění. U konverzních poruch se vyskytuje určitý typ "nákazy" - pacienti se inspiřují někým, kdo daným onemocněním skutečně trpí. Mechanismus, který zde působí je disociace. To znamená, že nějaké psychické obsahy se odpojí od vědomí a jednají do určité míry autonomně.^{23 24} *"Disociace zahrnuje rozdílné a nespojité příběhy já (self) a může být považována za jistý druh autohypnotického stavu"* (tamtéž, s. 296).

Pro trans a disociaci je charakteristická nákaza, neboť v transu jsou lidé vysoce sugestibilní. Autor se domnívá, že tyto mechanismy působí i v případě prožitků svatého Antonína. Zahrnují *"rozštěp vědomí či 'dočasné dobrovolné přerušeni pochybností', které umožňují prožívat vize jako realitu"* (tamtéž). Prožitky, které spadají do této kategorie, jsou nakažlivé a smysluplné v rámci dané společnosti, čímž se liší od delirantních i psychotických halucinací.²⁵

Pro ilustraci "nakažlivosti" transu ještě uvedu Geertzovo (2000) líčení divadelně-rituální představení na Bali. V tomto představení se v rituálním boji střetává čarodějnice Rangda, ztělesnění krutosti, s poněkud směšnou postavou démona Baronga. Podstatné zde je to, že z

22 Diagnostic and Statistical Manual od Mental Disorders - americký systém klasifikace duševních poruch, který se pro svou podrobnost používá jako doplnění a upřesnění Mezinárodní klasifikace nemocí (MKN-10).

23 Tímto mechanismem vysvětluje též Grom podle Řičana (2007: 96) fenomény zjevení, posedlosti, slyšení hlasů a vůbec jevy náboženského rázu, které zdánlivě přicházejí zvenčí.

24 Autor píše o konverzních poruchách jako o podskupině poruch somatomorfni. To je třeba vyjasnit: podle členění DSM-IV existuje v rámci somatomorfni tzv. konverzní porucha. Tu je však třeba odlišit od konverzních poruch, což je jiný název užívaný MKN-10 pro odlišnou skupinu, kterou tvoří disociativní poruchy. Domnívám se, že autor má na mysli poruchy disociativní, neboť právě u nich působí mechanismus disociace, nikoliv u somatomorfni. Zatímco do somatomorfni poruch spadá především napodobování nemocí (např. hypochondrie), do disociativni spadají např. kategorie jako "trans a stavy posedlosti" či "mnohočetná porucha osobnosti", které se pro tuto situaci hodí lépe. Viz www.uzis.cz/cz/mkn/index.html a www.psychnet-uk.com/dsm_iv.

25 Autorův názor, že schizofrenní či depresivní halucinace mohou mít smysl pro jednotlivce, ale nenakazí či neovlivní druhé, je třeba upřesnit. Syřišřová (1974) na několika místech zmiňuje, že schizofrenní bludy a halucinace nejen, že jsou vysoce smysluplné v rámci kontextu osobní historie pacienta, ale za určitých okolností může stejné symptomy sdílet více lidí - je zde nebezpečí tzv. indukované psychózy. Na to podle ní upozorňoval už Jung v souvislosti s tím, že toto nebezpečí hrozí neopatrnému, slabému a příliš otevřenému psychoterapeutovi. Plasticou ilustrací indukované psychózy je klinický případ, který Syřišřová uvádí, kdy schizofrenní žena žila s mužem, taktéž emocionálně labilním. Tito partneři žili v těsné závislosti na sobě a po určité době začali sdílet přesvědčení, že je sousedi chtějí vystrnadit z bytu, hází jim do bytu infikovaný hmyz, filmují je apod. (s. 89). Na druhou stranu, indukovaná psychóza se týká jen malého množství osob a je výsledkem dlouhodobého vzájemného působení.

pohledu obyvatelů Bali se jedná spíše o náboženskou než ryze estetickou událostí. Nejedná se o pouhé vyličení příběhu, který je ve skutečnosti iluzí, ale o znázornění mýtu, kterému hluboce věří.

Vesničané nejsou od děje odděleni nějakou jasnou hranicí, osobně se jich týká a někteří do něj průběžně vstupují, ať už v různých vedlejších rolích, nebo většinou, jak píše Geertz, díky vysoce vyvinuté schopnosti velké části obyvatelstva dosáhnout rozštěpení osobnosti. Postupně až několik desítek diváků posedne nějaký démon a *"jako série žabek, vybuchujících jedna po druhé začínou upadat do divokého transu"* (s. 135).

Z uvedeného je vidět, že dnešní věda má jisté potíže s popisem neobyčejných stavů vědomí (abych použil Castanedova oblíbeného termínu). Tyto stavy, které v kulturách vzdálených od té naší geograficky či historicky měly důležitou společenskou funkci a byly chápány jako něco pozitivního, jsou dnes chápány povětšinou jako patologické, případně pro ně ani neexistují adekvátní pojmy.²⁶ I když zatím odhlédneme od otázky, k níž se však ještě dostanu, zda-li se psychopatologie liší od mystiky jen tím, že jedny jsou společensky přijímané a druhé nikoliv, nebo zda mezi nimi existuje i jiný rozdíl,²⁷ můžeme konstatovat, že jsou to odlišné fenomény.

3.2.2 Šamanismus a psychopatologie

Popsal jsem zatím vztah obecně mezi intenzivními náboženskými prožitky a psychopatií. Nyní bych se chtěl zabývat konkrétním projevem náboženství, šamanismem, a jeho vztahem k psychopatií, což nás opět navrací blíže ke Castanedovi.²⁸ Budu přitom, jak jsem již výše naznačoval, vycházet především z názorů Mircea Eliada, mimochodem autora, jehož Daniel C. Noel (1997) spolu s Castanedou a Jungem považuje za hlavního strůjce neošamanistického hnutí.

Podle Eliada (1997) je šaman především mistrem extáze (s. 25), specialistou na trans a odborníkem na lidskou duši, který za pomoci svých ochranných duchů dokáže komunikovat s nebeskou nebo podsvětní říší, obvykle za nějakým cílem, který je prospěšný pro jeho společenství. Jako takový se výrazně liší od člověka posedlého nějakým duchem, neboť on své duchy ovládá. Podobně jako Mahr líčí dobu, kdy byl svatý Antonín zavřený v kobce a bojoval s démony, dokud je neporazil a nevyšel ven jako zdravý a veselý muž, Eliade popisuje šamanskou iniciaci jako dobu, kdy adept projevuje příznaky velmi se podobající duševní nemoci. Pravdou také je, že budoucí šamani byli často nějakým způsobem stigmatizováni či neobvyklí jedinci již před svou iniciací²⁹ - buď jevíli známky psychické nemoci, byli fyzicky nemocní či deformovaní, nebo byli prostě jen odlišní od svého okolí - zádumčiví, zasnění, roztržití, melancholičtí, osamocení atd. (viz např. tamtéž, s. 33).

26 Určitou výjimku tvoří tzv. psychospirituální krize, jež byla jakožto nepatologický ale potenciálně osobně obohacující fenomén zařazena do DSM-IV pod názvem "Religious or Spiritual Problem", viz např. www.psychnet-uk.com/dsm_iv. Podle informací na www.diabasis.cz se projevuje epizodami neobvyklých zkušeností mystického rázu, které zahrnují změny vědomí a změny percepčních, emocionálních, kognitivních a psychosomatických funkcí.

27 Např. kvalitativní rozdíl (je to zcela něco jiného), nebo rozdíl ve zpracování jinak stejného podnětu (je třeba "výcviku").

28 Ač je nutno zdůraznit, že i kdybychom považovali Castanedovu "zprávu" za důvěryhodnou, nejedná se zde o šamanismus v klasickém smyslu slova.

29 Domnívám se, že i tato skutečnost mluví proti automatickému užívání pojmu psychospirituální krize všude tam, kde se objevuje něco spirituálního, neboť v jejím případě většinou premorbidní osobnost nemá žádné výrazně patologické rysy. Z podobného důvodu se mi nejvíce tato kategorie vhodná v případě Castanedy, neboť jeho životopis ukazuje, že jeho chování mělo nádech patologie po celý život.

První badatelé, kteří se zabývali šamanismem, se však až příliš snadno nechali unést podobností s duševní nemocí. Šamanské transy vysvětlovali především geografickou polohou (domnívali se, že šamanismus se do celého světa rozšířil ze Sibíře) a z ní plynoucími stresujícími klimatickými podmínkami, které údajně způsobovaly nervovou labilitu tamějších obyvatel. Tyto transy tedy spojovali s arktickou hysterií, epilepsií či schizofrenií. Jediné, v čem se podle nich šaman lišil od epileptika, bylo, že uměl své epileptické záchvaty vyvolávat. Ostatní etnika bez této dispozice, musela prý skutečné šamanské transy buď dramaticky napodobovat, nebo si k nim uměle dopomáhat různými drogami.

Nicméně tato tvrzení nejsou moc přesvědčivá - jednak rozličné psychické nemoci, které by mohly odpovídat šamanismu se nevyskytují v Arktidě v nijak výrazně vyšší míře než jinde na světě, jednak, a to je důležitější, tyto reduktivní interpretace opět, stejně jako v případě pouštních Otců, míjí podstatu tohoto náboženského jevu - fakt, že šamanské vize mají hluboký význam pro celé jejich společenství. Jak píše Eliade, duševně nemocný člověk se jeví spíše jako neúspěšný mystik nebo někdo, kdo mystika chabě napodobuje (tamtéž, s. 39). Tento postřeh je plně kompatibilní s názorem Sauvayra a Forbesové, že umělecké dílo komunikuje, zatímco symptom duševní nemoci nikoliv - je nanejvýš neúspěšným pokusem o komunikaci (viz výše).

Šaman v každém případě není pouhý nemocný, je to předně někdo, kdo dokázal sám sebe uzdravit a kdo následně dokáže léčit i ostatní. Po zasvěcení symptomy většinou ustupují. Šaman se při zasvěcování učí své stavy ovládat, uzdravuje se a dosahuje rovnováhy. Jeho síla nespočívá v nemoci, ale v tom, že ji dokáže ovládnout (tamtéž, s. 41). Kromě toho, šamanovi se při iniciaci dostává poučení dvojího druhu: povahy extatické, které spočívá v nastíněném ovládnutí svých "duchů", duševních stavů, a povahy tradiční, což obnáší složité vzdělání v mytologii, genealogii, nejrůznějších šamanských technik atd.

Šamani tedy v žádném případě nejsou pouze nemocní, kteří těží z pověřivosti svého společenství, musí to být naopak vynikající jedinci.³⁰ Musí se dokázat výborně kontrolovat, soustředit, mít dobrou paměť, velkou sílu a výdrž. Navíc musí zvládat svou sociální realitu - musí mít takt, charisma, musí být přesvědčiví. Taková charakteristika by šla jen stěží přisoudit duševně nemocnému člověku.

Zkrátka, pokud bychom osobu šamana chtěli popsat v rámci výše nastíněného schématu "dialektické houpačky", jak o něm autoři mluvili, řekli bychom, že to je někdo se silně rozvinutým smyslem jak pro primární, tak pro sekundární proces - z našeho moderního pohledu je to jedinec, který se dokáže nořit hluboko do světa imaginace a zároveň zvládá též formální stránku věci - například k tomu, aby mohl vyléčit nějakou nemoc, musí být schopen ponořit se do transu i znát teorii nemoci. Šaman musí "výlety své duše" umět "prodat" svému okolí, pro což je zapotřebí dokonale znát jeho jazyk. Jeho prožitky nejsou psychotickým únikem ze světa lidí, neznamenají uzavření se do sebe, ale naopak službu lidem.

30 Podobně Leopold Pospíšil se domnívá, že šamani, bohužel často zneprátení a pronásledovaní, byli zpravidla nejnadanější lidé z kmene. Pro ilustraci uvádí událost, kterou popisuje jako "fascinující psychiatrický zákrok" svého přítele šamana. Ten dokázal zpacifikovat šíleného muže, jenž Pospíšilovi ukradl šaty a poté mu vyhrožoval smrtí. Jak autor uvádí, "*kmenový člověk pohlíží na šamana asi tak, jako hleděl západní člověk na kombinaci vynikajícího doktora s váženým knězem a strážným andělem v jedné osobě.*" (1993, s. 307, 308).

3.3 Závěr

Ukázal jsem, že existuje podobnost mezi psychopatologií a uměním, podobně jako mezi psychopatologií a mystickými prožitky a že mezi nimi zároveň existuje zásadní rozdíl. Tento, obecně řečeno, spočívá především v tom, že v jednom případě je dosaženo komunikace "obdařeného/postiženého" jedince se světem, zatímco v druhém případě nikoliv. Nicméně se domnívám, že tato komunikace není jednoduchou a jednostrannou záležitostí. Nyní se pokusím výše uvedené poznatky a teorie shrnout a nakonec do nich zařadit Castanedu.

3.3.1 Kvalita nemoci a tvořivosti

První otázka, která je s tímto tématem spojena, totiž jestli je biologická podstata nemoci stejná jako u různých forem výjimečné tvořivosti, je do v rámci této práce do velké míry nerozhodnutelná. Její důkladné prozkoumání by vyžadovalo četná psychologická měření, která by například mohla sledovat, jestli se hodnoty naměřené u šamanského transu podobají hodnotám naměřeným například při obdobném stavu psychotika.

Zmiňuji ji především proto, abych zdůraznil, že je nutné se při stanovování diagnózy lidí např. z jiných kultur, z našeho hlediska zvláště se projevujících, neukvapovat. Jak ukázal například Mahr, diagnózy, které se snadno nabízely v případě Pouštních Otců, se při bližším zkoumání ukázaly jako nesprávné. Stejně tak považovat automaticky šamany za schizofreniky či epileptiky nemusí být vždy na místě.³¹ Neobvyklých lidských projevů existuje mnoho a zdaleka ne všechny se vejdu do kategorií, které jsou popsány např. v MKN 10 nebo DSM-IV. Na druhou stranu, i kdybychom nějakého šamana za pomoci nejmodernější techniky a spolehlivé klasifikace diagnostikovali jako schizofrenika, nic to nezmění na tom, že je to mocný a úspěšný člověk.

3.3.2 Role společenské poptávky

Je jasné, že aby mohly mít něčí niterné prožitky velkou společenskou hodnotu, musí je jejich společnost poslouchat. Dotyčný se musí buď trefit do jejího vkusu a nebo tento vkus změnit. Jak píše Komárek (2005), *"je jen otázkou konvence, zda rozmanité fýrery, proroky a umělce chápeme jako zvláštní společenské specialisty (...) nebo za něco 'patologického', jak bývá často činěno"* (s. 94). Podobně Jung podle Syřišťové (cit. d.) vidí ve schizofrenii vynoření se primitivních archetypických forem, které nemocnému umožňují imaginárně řešit svou jinak neřešitelnou situaci. Tak dotyčný jedná podle vzorců, které byly normální v archaických dobách a které jsou patologické jen vzhledem ke stávajícím normám (s. 25).

Zde je vidět, že existují v zásadě dva pohledy, jak pohlížet na duševní nemoc: buď ve smyslu korespondenční (adekvační) teorie, která tvrdí, že tvrzení je pravdivé tehdy, když odpovídá realitě - tak bychom považovali za patologické to, co bychom objektivním měřením ukázali jako odlišující se od (univerzální) normálnosti - nebo ve smyslu teorie konsenzuální, která tvrdí, že pravdivé je to, na čem se shodne dostatek lidí - potom by nemocní byli ti, které by společnost za nemocné považovala.

31 Pokusem o kvalitativní odlišení nemoci a mystiky je výše zmíněná kategorie psychospirituální krize, propagovaná především transpersonální psychologií. Liší se údajně od schizofrenie či jiných psychóz schopností postiženého vytvořit terapeutický vztah, schopností připustit subjektivitu svých prožitků a absencí narušení myšlení a orientace v sociálním světě (více o tomto tématu viz např. www.diabasis.cz). Na druhé straně, tyto rozdíly nejsou zcela absolutní a domnívám se, že by nebylo vhodné přeceňovat kvalitativní svébytnost spirituálních prožitků na úkor schopnosti společnosti vytvořit z nemoci posvátno a schopnosti jedince kultivovat své prožitky (viz níže).

3.3.3 Role aktivity individua a kultivace prožitků

Bez podpory morálky, kultury a ideologie by asi jedinec, který by chtěl se svými nestandardními zážitky prorazit, daleko nedošel. Přesto se domnívám, že k tomu, aby někdo mohl být šamanem nebo umělcem nestačí jen pasivně "emanovat" své šílenství. Eliade ukázal, že šamani musí podstoupit náročný výcvik, během kterého se učí své vize správně vyvolávat, prožívat a interpretovat (tedy dnešní schizofrenik není potenciálním šamanem, ale spíše někým, kdo svou příležitost stát se šamanem propásl). Stejně tak umělec, aby mohl pořádně vyjádřit své rozervané nitro, nejdříve musí projít důkladnou přípravou. Jedinec se nemůže jen spolehnout na podporu společnosti, musí také sám, respektive s pomocí starších "zasvěcenců", aktivně kultivovat své prožitky a jejich vyjádření.

Domnívám se, že člověk není zcela determinován ani biologicky, ani společensky. Pokud má biologické předpoklady pro nějakou psychickou nemoc, ještě stále se může ve společnosti uplatnit, jako "specialista", jak říká Komárek. Na druhou stranu, to, že se takto skutečně uplatní i pokud zrovna po té jeho nemoci bude ve společnosti "poptávka", není nikterak automatické - aby došlo ke komunikaci, je třeba zájmu a snahy na obou stranách. Zároveň pokud někdo například bude trpět nějakým organickým poškozením mozku, směřujícím k demenci, žádná společenská poptávka tomuto konečnému stadiu nezabrání.

3.3.4 Hodnocení kritérií patologického

Při rozhodování o tom, co je pravdivé a co ne, respektive co je normální a co nenormální, co je zdravě kreativní a co už patologické, nám tedy nestačí ani jedna z uvedených koncepcí sama o sobě. Korespondenční teorie je příliš úzká a fatalistická, konsenzuální příliš relativistická - některé věci prostě nezměníme, i kdybychom tomu věřili všichni na světě. Pokud bychom bezvýhradně přijali její relativismus, potom bychom spolu s Castanedou mohli říct, že žijeme jen v různých fikcích a že vlastně žádné přesvědčení není bludné, protože žádné není (objektivně) pravdivé - tedy také není možný žádný pokrok. Kuhn (1997) však ukázal, že přinejmenším v oblasti vědy se pravdivost každého paradigmatu musí osvědčit v konkurenci s ostatními. Realita, ač přímo nepoznatelná (ve smyslu korespondence), dává nepřímo tušit své obrysy tím, že dovoluje přežít jen těm nekonzistentějším a nejživotoschopnějším komplexům představ.

Měřítkem zdraví, pravdy a normality v lidském jednání však také nemůže být pouhá úspěšnost - člověk naráží i na určité etické hranice. Je tedy vidět, že to, zda je někdo šílenec či génius, nelze rozhodnout podle nějakého v principu jednoduchého klíče, neboť se jedná o komplexní problém. Nicméně, tyto úvahy zde nastiňuji jen proto, abych naznačil širší rámec, v kterém se pohybujeme, ale jak jsem napsal v úvodu, nehodlám zde nic absolutně rozhodovat. Chybí mi nástroje pro určování diagnóz a na druhé straně, to, jestli je někdo mystik, šaman či prorok, je spíše záležitostí osobní víry než skutečností, která by šla nějakými objektivními metodami ověřit či vyvrátit. Můžeme ponechat otevřenou vyhocenou otázku, zda-li takový Hitler byl psychotik nebo mystik.

3.3.5 Zařazení Castanedy do schématu

Co se týče Castanedy, zatím nemůžeme říct, jestli se jeho vize nějak více historicky prosadí, i když už existují náznaky toho, že se skutečně nejednalo jen o dočasné poblouznění, které by pravděpodobně pominula s jeho úmrtím. Existují četní čarodějští "disidenti" a "heretici" (např. Victor Sanchez nebo u nás známý Miguel Ruiz), jak je označuje Bourseiller (cit. d.), kteří byli sice samotnému Castanedovi a jeho kumpánům trnem v oku, ale kteří v zásadě přebírají jeho odkaz a dále ho tvarují. Je zde též poněkud sofistikovanější pokus rehabilitovat

Castanedovu spiritualitu v podobě Noelova hledání "duše šamanismu", které se však velmi vzdaluje od jeho doslovných forem (viz Noel, 1997). Castaneda přinejmenším ovlivnil a obohatil slovník nejrůznějších duchovních hledačů spadajících pod hnutí Nového věku, inspiroval však i jiné oblasti kultury než náboženství, např. filosofii, literaturu, hlubinnou psychologii (viz Noel, 2003).

Na Castanedu je však především třeba pohlížet jako na velmi rozporuplnou postavu. Na jedné straně to jistě velmi schopný a brilantní muž. Jak uvádí jeho český následovník Gato (1999, s. 156-158), byl "bezúhonný"³² - úspěšný na akademické půdě jako student i jako profesor, úspěšný jako nositel mýtu, ke kterému náležel, neboť se mu podařilo "vymazat svoji historii", dokázal si vybudovat přísnou disciplínu a vytvořit rozlehlé impérium, vydělat miliony a ovlivnit kulturní dění. Takový popis může směle konkurovat svatému Antonínovi či Eliadovým šamanům.

Na druhé straně, pokud nenáležíme do jeho světa, je těžké uvěřit, že všechny jeho lži a všechna jeho krutost byly ve skutečnosti prosyceny proklamovaným čarodějnickým záměrem. Přinejmenším na konci života začal jevit známky toho, že svůj svět nemá tak docela pod kontrolou - jeho paranoia a sadismus překračovaly veškeré meze. Zopakujme tedy, že též otázku, jestli Castanedu můžeme považovat za šamana, nebo bychom spíše měli na nejužší kroužek jeho žáků pohlížet jako na skupinu, kterou pohltilo jakési skupinové šílenství, nechám otevřenou. Nezbyvá, než konstatovat, že zatímco některé schizoidní rysy se mu jistě podařilo tvůrčím způsobem integrovat do své osobnosti, jiné ho zase vnitřně rozleptávaly a hrozily pohltit (nebo alespoň takto ohrožovaly ty osoby, pro které se stal guru).

Dříve než se dostanu k jejich popisu, však věnuji jeden oddíl rozboru intelektuálního prostředí, v kterém Castaneda tvořil.

4 Kontext Castanedovy tvorby

Pokud jsem v minulém oddíle od sebe odlišil tvořivost a šílenství a zdůrazňoval, že k posouzení toho, zda můžeme nějakého duševně nestandardního jedince považovat spíše za mystika či spíše za psychotika, zda říká ono buberovské Ty, nestačí jen sledovat, jestli se náhodou svými projevy trefuje do estetického či spirituálního cítění své doby, že v pozadí jeho práce musí být jistá disciplína a záměr, v tomto oddíle bych naopak rád zdůraznil roli jeho okolí. Pokud totiž o jeho "branži" nebude zájem, nutně "zkrachuje".

Jinými slovy, kdyby Castaneda se svou vizí přišel o několik desítek let nebo třeba o sto let dříve, nikdo by ho pravděpodobně neposlouchal. Rád bych se zde tedy věnoval myšlenkám, které jsou jednou složkou toho, co stojí v pozadí Castanedova úspěchu. Domnívám se, že tímto kontextem Castanedova nábožensko-filosofického systému je postmodernismus v nejširším významu.³³ Ač se pochopitelně z důvodu zaměření a rozsahu své práce nemohu

32 Tzv. bezúhonnost je jedním ze základních pojmů Castanedovy "etiky". Gato (cit. d.) vysvětluje, že tento termín zde není chápán v morálním smyslu, ale jako připravenost a schopnost v každém okamžiku odvést to nejlepší, co v člověku je (s. 22).

33 S postmodernismem Castanedu spojuje například Noel (2003: 24), narážku na něj nacházíme i Bourselleira (cit. d.), když popisuje reakci jednoho studenta na jeho přednášku: "v jeho duchovním projevu zaznívala ozvěna poststrukturalismu" (s. 111). Příznačné v tomto směru je také to, že Castanedovým obdivovatelem byl P. K. Feyerabend, známý svým "epistemickým anarchismem", mimochodem další z Harrisových

tomuto tématu věnovat dopodrobna a do hloubky, pokusím se alespoň nastínit paradigmatický posun, který nastal v oblasti filosofie i náboženství. Nejdříve tedy popíši postmodernismus a poté poukážu na ty rysy Castanedova díla, kvůli kterým se domnívám, že k němu patří.

4.1 Postmodernismus³⁴

Postmodernismus, ač tento pojem zahrnuje nesmírné množství jevů a myšlenkových proudů, často dokonce vzájemně neslučitelných, a zasahuje do mnoha oblastí kultury, obecně je zpochybněním osvícenského racionalismu, vědeckého uchopení světa a víry v pokrok. Podle filosofického slovníku lze jeho zrod obecně *"hledat v prohlubujícím se vědomí kulturní a specificky evropské civilizační krize, ve snaze diagnostikovat její příčiny (...) a vyjádřit vztah k moderně jako kolébce patologických rysů současnosti"* (Blecha (ed.), 2002, s. 322).

Abych tedy mohl konkrétněji charakterizovat postmodernismus, bude nejdříve zapotřebí určit, čím byl charakteristický modernismus, co obnáší jeho racionalismus a víra v pokrok. U zrodu osvícenského programu, na kterém stojí moderní myšlení, stáli filosofové jako Descartes, Newton a Kant. Gnozeologickým předpokladem tohoto programu je, že poznání je jisté, objektivní a dobré. V jeho základu stojí přesvědčení, že svět se podobá obrovskému stroji, který lze postupným rozebíráním zcela poznat. Je zde tedy absolutní důvěra v lidský rozum a přesvědčení, že správnou vědeckou metodou se lze dobrat skutečné a jediné, objektivní a absolutní pravdy (viz např. Grenz, 1997, s. 13).

Důležitou součástí tohoto způsobu smýšlení je karteziánský dualismus subjektu a objektu. Člověk za pomoci správného nástroje a metody může poznat skutečný svět, neboť je od něj oddělen, je nezaujatým pozorovatelem. Dále, v moderním smýšlení jsou prvky utopické eschatologie - panuje zde víra v to, že pokrok je dobrý a jistý, že jednou bude svět dokonale poznán a budou vyřešeny všechny problémy lidstva. Člověk je dále chápán jako svobodný, racionální a na tradici a společenství nezávislý jedinec - cílem humanitního bádání je najít podstatu člověka, osvobozenou od všech "zbytečných kulturních nánosů".³⁵ Stejně tak jako moderní člověk dokázal rozluštit zákony přírody, nárokoval si i poznání univerzálně platné morálky (viz např. tamtéž, s. 67).

4.1.1 Postmoderní ontologie a epistemologie

Postmodernismus tyto předpoklady kritizuje. Tam, kde modernita hledá absolutní pravdu a univerzální hodnoty a nárokuje si privilegované postavení pro jejich poznávání, tam postmodernismus relativizuje a vyznává pluralismus. Kritizuje představu na společnosti nezávislého vědce, objektivně zkoumajícího realitu. Odkrývá kulturní, historickou a

"obskurantistů".

34 Většinou se rozlišuje mezi postmodernou jako obecně kulturním a společenským fenoménem, který odráží technologický vývoj v západním světě, postmodernismem jako souborem myšlenek v rámci mnoha různých diskurzů zpochybňujících moderní filosofické paradigma a postmoderní filosofii jako specifickou filosofickou reflexi této problematiky (viz např. Blecha (ed.), 2002 nebo Partridge (ed.), 2006). Užívání pojmů však není jednotné a jednotlivé pojmy se různým způsobem překrývají. Budu se zde držet pojmu postmodernismus bez důrazu na nějakou specifickou disciplínu.

35 Geertz (cit. d.), uvádí, že osvícenská a klasická antropologie hledala v duchu pátrání po univerzálně platných pravdách Člověka jako metafyzickou jednotku, ideu, na úkor skutečného člověka (s. 64). Nicméně kultura, jak píše jinde, není jen ozdobou, nýbrž samotnou podmínkou lidského bytí (s. 59). Lidé bez kultury by nebyli chytří nebo urození divoši, ale *"nefungující zrůdy s několika málo fungujícími instinkty, s ještě menším pocitem rozpoznatelných pocitů a bez jakéhokoli intelektu"* (s. 62).

společenskou podmíněnost moderního bádání a vytýká mu domýšlivost, xenofobii a skrytou agresivitu v podobě etnocentrismu. V pozadí klasifikace světa, kterou modernita nazývala objektivním věděním, nachází skryté mocenské motivy (Foucault, viz např. tamtéž, s. 16).

Postmodernismus je pesimistický, co se týče rozumu a pravdy. Všimá si mnohostranné společenské podmíněnosti tam, kde osvícenství spatřovalo nezávislé individuum. Neexistuje objektivní pravda, nebo k ní nemáme přístup - každý "čte" skutečnost jinak, podle toho, jak ho to naučila jeho kultura, podle toho, jak jeho jazyk člení skutečnost. Spíše než že bychom prostřednictvím svých smyslů a rozumu poznávali svět jako takový, vytváříme různé světy v závislosti na koncepcích, které předurčují naše vnímání.³⁶ Pokud osvícenství tvrdilo, že se lidstvo osvobodilo od pověr a mýtů, vysvětlujících svět, postmodernismus usvědčuje tento postoj ze lži nebo omylu - jedná se jen o další mýtus, který legitimizuje stav světa, metapříběh, abych použil výraz J. Lyotarda (např. Blecha (ed.), cit. d., s. 135).

Na základě této relativizace osvícenského programu postmodernisté kritizují monopol, který si nárokuje věda nebo obecně rozum na poznání světa. Tvrdí, že existují i jiné zdroje poznání, například city a intuice (Grenz, cit. d., s. 17). Toto tvrzení rozvíjí tzv. epistemický anarchismus,³⁷ k němuž se hlásí Paul Karl Feyerabend. Ten vystupoval proti jakémukoli metodickému stanovisku. Jeho cílem byla svobodná věda, "*vyznačující se pluralismem metod a postupnou likvidací metodologických předpokladů*" (Blecha (ed.), cit. d., s. 121). V souladu s heslem "anything goes" požadoval, aby žádná teorie, jakkoliv anachronická, psychopatologická či nevědecká, nebyla apriorně odmítána na základě předsudečných metodologických stanovisek.³⁸

4.1.2 Postmoderní spiritualita

Tyto myšlenky vytvářejí základ pro přehodnocení náboženství, neboť na teoretické úrovni vytváří rámec pro přijímání náboženských koncepcí, které jsou v rozporu se západní jak vědeckou, tak náboženskou tradicí. Christopher Partridge (ed.) (2006: 364) uvádí, že postmodernismus se v náboženské oblasti projevuje dvěma způsoby - na jedné straně jako opětovné potvrzení předmoderního světa v podobě radikální ortodoxie, na druhé, která nás především zajímá, jako pluralistická, decentralizovaná, vnitřně nejednotná spiritualita, která hledá inspiraci v různých starých tradicích a eklekticky je spojuje, nebo vytváří zcela nové proudy. Jako typicky postmoderní fenomén se v uvedeném kontextu jeví hnutí Nového věku, jehož přívrženci ve smyslu zmíněného hesla "anything goes" čerpají z velkého množství rozmanitých náboženských forem od monoteismu po esoterismus.³⁹ A právě pod toto hnutí, i když se proti různým jeho formám vymezoval, spadá i Castaneda, ať chce či ne.⁴⁰

36 Nebo-li, postmodernismus znamená přechod od realistického, objektivistického k nerealistickému, konstruktivistickému chápání světa (Grenz, cit. d., s. 47). Konstruktivistická ontologie a epistemologie vychází z toho, že neexistuje pevný a neměnný skutečný svět, ale mnoho sociálně vzniklých realit, o kterých lidé uvěřili, že jsou to objektivní danosti (viz Berger a Luckmann podle Václavíka, cit. d.).

37 V epistemickém anarchismu, vyvolaném Nietzschevým epistemickým nihilismem, vrcholí sebekritika vědeckého rozumu. Tvrdí, že neexistuje objektivita poznání a každé kognitivní úsilí je stejně oprávněno (Blecha a kol, cit. d., s. 22).

38 Pro ilustraci - v jednom ze svých dialogů ospravedlňuje astrologii: "*astrologie je znamenitým příkladem toho, jak se ignorantům - vědcům - ruku v ruce s hlupáky, např. filosofy vědy - podařilo všechny oklamat*" (Feyerabend, 1999, s. 67).

39 I když je třeba podotknout, že Nový věk není zdaleka jen náboženský charakter: významné změny se mají týkat přírodních i humanitních věd, medicíny, ekologie, světového a hospodářského řádu, pravidel výchovy, vzdělávání, životního stylu, velkou roli hrají též mírová hnutí, feminismus atd. (Blecha (ed.), cit. d., 287).

40 K hnutí New age ho řadí např. Bourseiller (cit. d., s. 120), i když zdůrazňuje, že není snadné ho někam zařadit.

4.1.3 Rehabilitace imaginace

Výše nastíněný filosofický posun má taktéž velký vliv na psychiatrii a chápání šílenství. Pokud se moderní racionalismus domnívá, že dokáže odhalit objektivní realitu, je logické, že bude výklady světa, které se od jeho představ odchyľují, považovat nejen za jiné, ale za mylné, "poruchové". Locke podle Phillipse a Morleye (cit. d.) vykládá šílenství jako mylné spojování idejí, způsobené pomatením či intenzitou představivosti, zaměňováním fantazie za realitu (s. 13).

Moderní člověk se nezajímá o to, co se děje uvnitř hlavy, pokud to není rozumový proces, který zrcadlí vnější objektivní realitu. Imaginace, sny a fantazie jsou zatlačeny na vedlejší kolej jako něco neskutečného a nehodnotného a potenciálně patologického.⁴¹ Naproti tomu archaický člověk nebo dnešní spirituální hledači či někteří postmoderní myslitelé nemají problém s tím, chápat je jako skutečnost a vyzdvihovat též jejich kreativní aspekty.

V tomto kontextu bude užitečné představit dalšího z autorů z citovaného sborníku, editovaného Phillipsem a Morleyem, Edwina L. Herscha. Ten představuje dva základní způsoby, jakými se dá nahlížet na imaginaci: podle prvního je svět skutečný (realismus), objekty jsou oddělené od subjektu (karteziánský dualismus), který je může za užití správné metody poznat. Kritériem pravdivosti je shoda se skutečností (korespondenční teorie pravdy). Při zkoumání života je kladen důraz na biologický aspekt, měřitelné veličiny, nikoliv prožívání. Imaginace je odsunuta na vedlejší kolej, případně považována za zdroj omylů a bludů.

Druhý pohled vychází z fenomenologie, hermeneutiky a postmodernismu. Ač zůstává realistický, ruší dualismus - není možné dosáhnout na čistý objekt, lidská mysl je s ním propojená - a je perspektivistický (připouští množství výkladů světa). Lidské jednání chápe jako projekt do budoucna, při čemž velkou roli hraje právě imaginace. V epistemologii je kladen důraz na koherenci a účinek (pragmatická teorie pravdy). V psychologii je důraz na prožívání - biologické metody jsou zde jen prostředkem, cílem je zmírnit utrpení a podporovat tvořivost (in: Phillips - Morley, cit. d., s. 61).

To, že se takovéto úvahy objevují i v oblasti psychiatrie či psychologie nebo psychopatologie, má pro náš problém velký význam, neboť to dovoluje chápat nejrůznější neobvyklé projevy imaginace s větším pochopením a tolerancí. Imaginární světy psychiatrických pacientů nejsou nezbytně chápány jako něco, co se musí vykořenit a nahradit tzv. správným pohledem na svět, ale spíše jako něco, s čím je možné aktivně pracovat tak, aby představy pacienta neničily.⁴²

To, co má význam pro psychiatrii, má význam též pro spiritualitu. Neboť v okamžiku, kdy se začíná v rámci imaginace rozlišovat, kdy není všechno vnitřní prožívání považováno za zbytečné, nevhodné nebo patologické, mohou některé prožitky nabýt hlubokého významu, jak o tom již byla řeč v kapitole o vztahu psychopatologie a mystiky.

41 Tak o tom pojednává např. Noel (1997), pro něhož je imaginace v duchu Jungovy psychologie a čtení šamanských románů základem pro autentickou západní spiritualitu, ale také Phillips a Morley (cit. d.), podle nichž byla imaginace v osvícenství spojována s myšlením primitivních kultur, žen, dětí a šílenců (s. 16).

42 Zcela v souladu s tímto paradigmatem píše Syřišřová (cit. d.): "svět psychotiků není neskutečný, je jen jinak skutečný" (s. 150). I ona odrazuje před násilnou přestavbou pacientova světa.

4.2 Castanedova ontologie a epistemologie

Nyní, když jsem zhruba popsal, v čem se liší moderní a postmoderní pohled na svět, se už pomalu dostávám k tomu, abych ukázal, v čem konkrétně spatřuji Castanedu postmodernost. Nejdříve však ještě pro ujasnění pojmů udělám malou terminologickou a metodologickou odbočku.

V dialozích mladého Carlose s donem Juana se vyskytuje střet světonázorů. Mohlo by se zdát, že vnímat ho striktně jako střet moderního a postmoderního světonázoru, by nebylo z mé strany úplně korektní a logicky konzistentní, neboť bych tím naznačoval, že k vytvoření svých koncepcí potřebuji dona Juana a celé jeho učení chápat jako Castanedův výtvar, zatímco v úvodu jsem jasně řekl, že toto rozlišení pro mou práci nehraje roli (kdyby ano, znamenalo by to, že bych musel stavět na něčem, co není zcela dokazatelné). Na druhou stranu, ze stejného důvodu nemohu mluvit o střetu moderního názoru s názorem tradičním (nemohu dokázat ani že existoval).

Nicméně proti užívání pojmu "tradiční" mluví víc důvodů. I kdybych připustil, že don Juan existoval, přesto jako čtenáři nejsme konfrontováni se skutečně tradičním pohledem na svět - jednak don Juan "byl" nomád a nikoliv příslušník nějaké konkrétní tradice. Už jeho vize tedy byla jakousi syntézou mnoha tradic. Navíc, pokud přejímáme Castanedův popis této původní vize, už se spoléháme jen na jeho interpretaci, nemůže nám ji předat v původní, čisté podobě.^{43 44} Kromě toho ale Castaneda dokonce se svolením dona Juana "čarodějství" upravil tak, aby vyhovovalo současnému způsobu života a šířil ho moderními prostředky. Domnívám se, že mluvit o postmoderním světonázoru je proto adekvátní.

Tedy, jedno téma prolíná napříč celým dílem, a tím je právě samotné tázání se po povaze reality a možnostech jejího poznání. Castanedův pohled, jak se vzápětí pokusím ukázat, je perspektivistický, založený na mnohosti interpretací, které jsou všechny stejně legitimní. Svět je možné vidět nespočtem způsobů, ale člověk je běžně, v závislosti na výchově a kulturních normách, zvyklý vnímat jen jedním způsobem. Svět, který potom vidí, považuje za jedinou možnou pravdu. Castaneda ve svých prvních knihách popisuje, jak se ho starý čaroděj v procesu jeho učenictví snažil zbavit jistoty jeho každodenní reality, rozbít způsob, jakým byl zvyklý se samozřejmostí vnímat svět a naučit jej vnímat ho podle jiného vzorce, tedy zasvětit ho do "čarodějnického popisu světa."^{45 46}

43 Obecně jakýkoli dnešní pokus, jakkoli upřímný, rehabilitovat nějakou tradiční víru zákonitě vytváří něco nového, přinejlepším "neotradičního".

44 Tato věta prozrazuje, že i já zapadám pod ono postmoderní paradigma, které se snažím popsat, neboť podle něj nelze žádná skutečnost popsat "tak, jak je", pouze interpretovat; přitom každá interpretace už je něčím jiným než skutečnost, kterou interpretuje. Viz např. Grenz (cit. d.): *"postmoderní éra v podstatě nahradila poznání výkladem"* (s. 47).

45 Jen pro zajímavost zde doplním Castanedovu vizi: poznáním tohoto alternativního popisu světa "cesta bojovníka" nekončí - podstatné je, že takovýchto popisů světa je nezměrné množství a žádný není o nic víc pravdivý než jiný. Bojovník poznává, že věřit jakémukoli popisu a jít jakoukoli životní cestou je v zásadě nesmyslné, protože žádná cesta nikam nevede. Proto si vybere tu cestu, která "má srdce" a jde po ní jako by měla cíl. Jde někam, i když ví, že nikam nedorazí. Cíl je už v samotné cestě. Bojovník se liší od běžného člověka tím, že ví, že cesta nikam nevede, že život je vlastně pošetilostí. Narozdíl od něj svou pošetilost ovládá (viz např. Castaneda 1993, s. 70-80).

46 V jednom rozhovoru říká, že svět kolem nás je něco, co jsme se naučili vnímat určitým způsobem, je to dohoda. Vypůjčuje si termín Talcotta Parsonse tvrdí, že to, co vidíme kolem sebe, je klamně zdání. Zatímco umění spočívá jen v novém seřazení starých klamných zdání, čarodějství je vytvoření nebo přijetí zcela odlišných klamných zdání (Castaneda, 2004, s. 66).

Mladý Carlos tedy chápe realitu zcela odlišně od svého indiánského učitele. Zcela v duchu moderní, objektivisticko-empirické tradice považuje za skutečné jen to, co vidí kolem sebe a čeho se může dotknout, respektive co by viděl a čeho by se mohl dotknout i kdokoliv jiný. Naproti tomu don Juan chápe jako skutečnost všechno, s čím se setkává, tedy i to, co by moderní člověk považoval za přeludy, halucinace, sny, představy a fantazie. Carlos v průběhu svého učení čelí mnoha zážitkům, které otrásají jeho důvěrou ve zdravý rozum a v objektivitu světa, který kolem sebe v každodenním životě vidí, ale především zpočátku se je vždycky snaží racionálně vysvětlit.⁴⁷

Zatímco Castaneda neustále uplatňuje karteziánský dualismus hmoty a ducha, těla a mysli, objektu a subjektu, stále se brání "zamlžení" své mysli, které vzniklo v důsledku intoxikace drogou nebo sugescí, stále chápe sebe jako odděleného od zbytku světa a chce přijít na to, jak to bylo "ve skutečnosti", don Juan, ač rozum nijak nezavrhuje, tvrdí, že je jen jedním ze způsobů poznání; svět, jehož se cítí být součástí, poznává celým tělem a nezabývá se pátráním po podstatě svých prožitků, místo toho se plně věnuje jejich významu. V následujícím textu uvedu pasáže z Castanedových knih, které ilustrují tento rozdíl v chápání povahy a poznání reality.

4.2.1 Příklady

4.2.1.1 *Castanedův let*

Oblíbeným příkladem⁴⁸ je situace, kdy se Castaneda potřel mastí z "d'áblova plevele" (durmanu) a měl živou vizi letu. Událost následoval tento rozhovor:

"Letěl jsem doopravdy, done Juane?"

"Vždyť jsi mi to sám říkal. Nebo snad ne?"

"Já vím, done Juane. Ale chci vědět, zda doopravdy letělo mé tělo. Jestli jsem se vznesl jako pták."

"Neustále mi kladeš otázky, na které se nedá odpovědět. (...) Ptáci létají jako ptáci a člověk, který si vzal d'áblův plevel, létá jako člověk, který si vzal d'áblům plevel."

(...)

"Pak jsem tedy doopravdy neletěl, done Juane. Letěl jsem jen ve svých představách, ve své mysli."

Na otázku, zda by ho viděli létat jeho přátelé, kdyby s ním byli, don Juan odpovídá: *"Vědí-li tvoji přátelé něco o lidech, kteří pomocí d'áblova plevele létají, pak se shodnou i na tvém letu."*

Don Juan se stále vykrucuje, nehodlá přistoupit na Castanedovo rozlišování těla a mysli. Carlos si to nakonec přebírá tak, že kdyby se připoutal řetězem ke skále, letěl by stejně, protože jeho tělo s tím letem nemělo nic společného. Na to don Juan odpovídá:

"Když se přivážeš ke skále, tak se obávám, že když vzlétneš, budeš muset táhnout skálu na řetězu za sebou."

(Castaneda, 1992, s. 83-84)

47 Ale tato vysvětlení jsou z hlediska jeho učenictví irelevantní, podobně jako přírodovědná vysvětlení prožitků šamanů či pouštních Otců nás nepřinášejí blíže k pochopení jejich významu. Právě objev, že redukce Castanedových vizí na prozaické světské kategorie je z hlediska jejich pochopení nedostačující, je podle Noela (2003) tím, co dělá Castanedovy texty postmoderními (s. 24).

48 Interpretace této pasáže např. Theodoru Rozsakovi slouží jako základ pro útok na scientismus a technokracii (in: Noel, 2003, s. 147). Událostí se při oslavování imaginární "fiktivní síly" jako západního zdroje spirituality zabývá Noel (1999, s. 44)

4.2.1.2 Člověk nebo pták

Podobně vyznívá následující rozhovor v situaci, kdy don Juan Carlosovi sděluje, že do jeho domu v podobě černého ptáka vnikla čarodějnice, která ho chce zabít:

"Říkáte, že je černým ptákem? Opravdovým ptákem?"

"Už se zase začínáš zbytečně vyptávat. Je černým ptákem! Stejně jako já havranem. Jsem člověk nebo pták? Jsem člověk, který se dokáže proměnit v ptáka."

(tamtéž, s. 45)

4.2.1.3 Proměna v havrana

Jindy zase Castaneda vykouřil halucinogenní směs⁴⁹ a pod vedením dona Juana se proměnil v havrana. Následně údajně tři dny někde létal a setkal se s dalšími havrany, kteří mu měli cosi sdělit. Později don Juan chtěl, aby si Carlos vybavil, co to bylo. Nemohl si vzpomenou, ale po čase ho napadla určitá myšlenka, kterou považoval za podivnou. Odpověď dona Juana je opět charakteristická: *"Tím, zda sis to vymyslel, nebo sis na to vzpomněl, se nezabývej. To je lidské myšlení a nehodí se pro havrany."* (tamtéž, s. 109). To, jak to bylo "ve skutečnosti", je opět vedlejší, podstatný je význam.

O něco později následuje Carlosova obligátní otázka:

"Stal jsem se opravdovým havranem? Myslel by si člověk, který by mne pozoroval, že jsem obyčejný havran?"

"Ne. Kdo se zabývá silami spojenců,⁵⁰ nesmí takhle uvažovat. Podobné otázky jsou nesmyslné." Od dalšího vyptávání v podobném duchu don Juan opět uhýbá.

4.2.1.4 Podivný tvor

Na jiném místě Castaneda (1996, s. 92-94) popisuje své setkání s něčím, co považoval za podivné zvíře. Bylo hnědé, velké asi jako tele, ale se špičatýma ušima. Bylo to stočené do klubička a dýchalo to v nepravidelných záchvěvech, z čehož Castaneda usoudil, že to umírá. Ve svých dojmech byl utvrzován donem Juanem. V jednu chvíli obrovská křeč zvíře zvedla ze země a to natáhlo nohy s hrozivými drápy. Pak se svalilo na bok a začalo se válet po zádech. Ve chvíli, kdy se domnívali, že už je mrtvé, šli k němu blíže. Tu sebou cuklo a Carlos si všiml, že má tělo jako savec a zároveň zobák jako pták.

Když přišel ještě blíž, zjistil, že se nejedná o zvíře ale o velkou ohořelou větev, na které se zachytily další oharky, a vysmál se své vlastní předchozí hlouposti. Měl radost, že vyřešil toto tajemství, ale don Juan mu sdělil, že promarnil skvělou sílu. *"Ta větev skutečně byla zvířetem a ve chvíli, kdy se jí moc dotkla, byla živá."* Carlosovo racionální vysvětlení je tedy opět vedle. Ač měl v běžném smyslu slova pravdu, bylo to irelevantní, protože to, oč v učení dona Juana běží, není poznání pravdy, ale získání "síly".

4.3 Závěr

Podobných příhod, situací a dialogů je v jeho knihách mnoho, ale vylíčení těchto čtyř snad stačí pro ilustraci střetu dvou zásadně odlišných pohledů na svět. Zkrátka, vystupuje zde pragmatický čarodějův postoj, který se nezabývá racionálním výkladem světa, ale soustředí se

49 Kde hlavní ingrediencí byl podle Castanedy druh lysohlávký.

50 Spojenci jsou v Castanedově mytologii těžko popsatelné bytosti, či síly, které mají čarodějovi pomáhat v uskutečňování jeho záměrů. V tomto případě se jedná o "kouř", jiným spojencem je např. zmíněný d'áblův plevel.

na význam toho, co prožívá. Šlo by ukázat, že podobným způsobem, jakým don Juan odhazuje teoretické otázky jako nepotřebné, zbavuje se i otázek etických.

Domnívám se však, že rozepisovat se o tom nyní není zapotřebí. Pro nás je důležité, že důraz na jedné straně na to, že svět se dá číst, interpretovat mnoha způsoby, z nichž žádný není apriorně lepší než jiný, na druhé straně na to, že velké filosofické otázky jsou nerozhodnutelné a vlastně irelevantní, jsou rysy typické pro postmoderní myšlení a pro spiritualitu Nového věku. To je kontext, který Castanedovi dovolil prorazit s myšlenkami a vizemi, které by pravděpodobně v předcházející době a jejím paradigmatu byly považovány za jasně patologické.

Ať už to bylo vědomým záměrem a Castaneda čerpal z postmoderních myšlenek nebo jen "náhodou" přišel na podobné věci jako postmoderní autoři, nebo v domnění, že odhaluje zcela nové skutečnosti psal podobné věci, jako jiní, neboť ho toto paradigma zachytilo a ovlivnilo jeho chápání a vnímání světa, aniž by si toho byl vědom,⁵¹ domnívám se, že nás tyto podobnosti opravňují řadit ho mezi postmoderní autory.

Na úplný závěr této kapitoly ještě zmíním zajímavý posun v chápání Castanedova díla jeho vyznavači, tedy postmoderními hledači spirituality, který dokonale zapadá do změny v teorii chápání skutečnosti. Pro tyto lidi se totiž Castaneda stává tím, čím byl don Juan pro něj (např. Elsa Firtsová, in: Noel 2003, s. 60). A stejně tak jako se nakonec Castaneda naučil chápat, že vlastně nezáleží na tom, jaká je "skutečná" povaha jeho prožitků, oni nepátrají po tom, jestli byl don Juan skutečnou či smyšlenou postavou. Podstatné je pro ně to, co říká.⁵²

5 Castanedovy schizoidní rysy

V tomto oddílu, když jsem se dostal přes veškeré teoretické úvahy, se konečně mohu pustit do rozboru těch rysů Castanedovy osobnosti, které považuji za schizoidní či obecně (potenciálně) patologické. Pokud se na Castanedu podíváme jako na celek, je nám tak nějak intuitivně jasné, že je toho na něm mnoho takového. Ale problém nastává s tím, jak to konkrétně popsat. Jak jsem zmínil, nechci ani nemohu ho přímo diagnostikovat jako schizofrenika, chci spíše ukázat na podobnost jeho rysů se symptomy některých schizofrenních onemocnění.⁵³ Ale nastává zde problém toho, že nemůžu jít za hranici Castanedovy stylizace, nemůžu proniknout k tomu, co prožíval. Například není možné přesně určit, jestli měl Castaneda halucinace nebo

51 Ačkoliv toto se mi nezdá vzhledem k jeho vzdělání příliš pravděpodobné. Už při popisu jeho života jsem zmínil, že hodně čerpal z fenomenologie. Ač se o ní nedá uvažovat přímo jako o postmoderní filosofii, dala by se se svým důrazem na odkrývání skrytých předpokladů našeho vnímání světa chápat jako brána k ní (viz např. Blecha (ed.), cit. d., s. 121).

52 Noel (1997, s. 27) líčí příhodu (snad skutečnou, snad smyšlenou), kdy se v letadle pustil coby odborník na šamanismus do diskuse se skupinou lidí, nadšených pro rozličná populární "šamanská" díla. Následně to shrnuje: "*Readers like my traveling companions act as if blind to the fictionality of a text like Shakkai, even when they are shown it is fictional, since they seem to find its 'principles' factually persuasive.*"

53 Schizofrenii si vybírám proto, že představuje extrémní rozvinutí schizoidních rysů, takže jsou na ní všechny projevy, které mě zajímají, vyhoceny, tedy dobře viditelné. Existují i další psychózy nebo poruchy osobnosti, které by v případě Castanedy přicházely v úvahu, kdyby ho někdo chtěl skutečně diagnostikovat, např. schizotypální porucha, schizoafektivní porucha, porucha s bludy, schizoidní či paranoidní porucha osobnosti apod. (viz www.uzis.cz/cz/mkn/index.html). Ze stejných důvodů jako v případě schizofrenie však nejsem oprávněn dávat takovéto diagnózy a domnívám se, že srovnávání Castanedových projevů s nimi by nebylo tak plodné.

iluze, či jestli trpěl bludy - není možné určit, nakolik skutečně věřil svým představám. Mohu se spolehnout jen na výklad vnější stránky, a tak nalézt jen vnější podobnost s nemocí.

Domnívám se však, že i kdybychom předpokládali, že halucinace, iluze, ani bludy neměl, že se do všeho na jedné straně šíleného, na druhé straně šamanského, co napsal, jen stylizoval, můžeme interpretovat samotnou tuto stylizaci. Pokud to někoho láká ke stavům, jaké Castaneda popisuje, ať už je skutečně prožil, či si je vymyslel, už to samo o sobě je signifikantní. Důležité je pro nás už to, že k nim má nějaký vztah. Z Castanedova životopisu víme, že se neustále potýkal s hledáním vlastní identity, že trpěl jakousi existenciální tísni. Don Juan, ať už se jednalo o skutečnou osobu, Castanedovu halucinaci nebo o vědomou mystifikaci, byl lékem proti této tísni.

Don Juan byl vysněným duchovním učitelem, který dal jednotný tvar a smysl Castanedovým ambicím, tužbám a myšlenkám. Byl tím, co Castanedovi do velké míry umožnilo integrovat do své osobnosti a společensky produktivně využít ten komplex pocitů a myšlenek, který by ho jinak hrozil zevnitř rozleptat. Domnívám se, že popis Castanedovy osobnosti skutečně zapadá do Eliadova obrazu člověka, stojícího stranou společnosti, který se pro své zvláštnosti jednou buď stane mocným šamanem, který své duchy ovládá, nebo nemocným člověkem, jehož mysl duchové posedli - tedy zároveň odpovídá profilu lidí s dobrými předpoklady pro schizofrenii.

Nic však neplatí na sto procent - pokud se Castanedovi podařilo uniknout skutečné nemoci v době své mladické nejistoty, ve stáří, kdy nabyl jistoty o svém poslání a skutečné moci nad lidmi, vystupují jeho chorobné rysy do popředí v plné síle.

Oddíl uspořádám následujícím způsobem: nejdříve popíši obecné rysy schizofrenie. Nicméně schizofrenie je velmi složité a různorodé onemocnění. Domnívám se, že zde nemá cenu snažit se ho popsat komplexně a podrobně. Zajímá mě jen určitý okruh jejích projevů, kterým se některé rysy Castanedova díla i chování nápadně podobají. Proto v druhé části, kde se budu zabývat Castanedovými schizoidními rysy vždy napřed popíši, co o tomto tématu říká psychiatrická literatura a následně uvedu příklady Castanedových projevů, které se tomuto popisu nějak podobají. Tuto druhou část dále rozdělím na dvě hlavní části, z nichž jedna se bude věnovat Castanedově emotivitě tak, jak ji projevoval ve svém chování a druhá jeho myšlenkám a představám. Nicméně tyto oblasti se zákonitě překrývají, neboť svět kolem Castanedy do velké míry splýval se světem uvnitř jeho hlavy. Svě chování legitimizoval svými příběhy.

5.1 Charakteristika schizofrenie

Nejdříve uvedu velmi stručnou a obecnou charakteristiku nemoci. Učebnice psychiatrie ji řadí mezi endogenní psychické poruchy, to znamená mezi ty, kde v etiologii a patogenezi (příčiny a mechanismy vzniku nemoci) převažuje endogenní složka, např. dědičnost (Radimský (ed.), cit. d., s. 74). To naznačuje, že člověk k ní musí mít nějaký zvláštní předpoklad. Na druhé straně, v jiné publikaci se tvrdí, že *"schizofrenní jednání je obecná lidská možnost. Může vzniknout, když se odloučení, rozdělení a rozštěpení nedají vydržet"* (Dörner, Plogová 1999, s. 87). Důležité každopádně je, že od časů jejího prvního popsání, se náhled na ni značně změnil. Původně byla považována za zcela nevyléčitelnou a nutně směřující k ochabnutí intelektu, tedy k demenci.⁵⁴ Nicméně z pozdějších pozorování vyplynulo, že tento scénář

54 Kraepelin, jenž ji jako první popsal, ji nazval dementia praecox (předčasná demence) a považoval ji za

není nutný a že je choroba do velké míry přístupná psychoterapii, i když se její forma dost odlišuje například od psychoanalýzy.

Tento poslední poznatek je pro nás důležitý, neboť je založen na obecném poznatku, že schizofrenické bludy, halucinace a iluze jsou ve velmi těsném vztahu s historií osobnosti, a to ve větší míře, než je tomu u jiných psychóz. Nejsou to náhodné falešné vjemy a myšlenky plynoucí z poškození mozku, ale spíše zašifrované významy, které nemocný nedokáže přímo uchopit a vědomě vyjádřit.

Nemoc se vyznačuje především celkovou dezintegrací psychiky a ztrátou kontaktu se světem (autismus). I když neexistuje jednotný průběh onemocnění a "*každý nemocný má svou vlastní schizofrenii*" (Dörner, Plogová 1999, s. 91), existují určité obecné charakteristické znaky. Především se rozplynou hranice mezi já a světem, individuum se nemůže vnímat jako osobu, hledá souvislosti tam, kde nejsou, považuje za součást své osoby to, co k ní nepatří, má pocit, že je v centru zájmu (pozorováno, ohroženo), pocit odcizení těla (derealizace-odcizení světa, depersonalizace-odcizení vlastní osoby), poruchy vnímání (vjemy bez odpovídajících reálných podnětů), narušené myšlení - co se týče formy, je zde neschopnost odlišovat podstatné od nepodstatného, myšlení je nesouvislé a nelogické, nekoherentní, objevují se myšlenkové zárazy. Kvůli nerozhodnosti, co dříve říci (ambivalenci), se rozvíjí složitá, šroubovaná řeč. Objevují se dvojsmysly (kontaminace) a novotvary (neologismy). Co se týče obsahu, objevují se bludné a bizarní představy, ideje, výtvořiny (tamtéž, s. 88, 89).

5.2 Schizoidní rysy Castanedova života a díla

5.2.1 Emotivita a chování

V učebnici psychiatrie se uvádí, že u schizofreniků se lze v oblasti emotivity setkat s vyhozenými ambivalencemi (Radimský (ed.), 1997, s. 17). Jinde se též uvádí, že emocionální svět schizofrenika je ochuzený, nemocný je neschopný vazby k druhému, je zde současně vazba i nezáměr (Dörner, Plogová, cit. d., s. 90). Radimský (cit. d.) dále tvrdí, že osobnost nemocného může mít již před vznikem choroby určité zvláštnosti jako uzavřenost, zvraty v sociálních vztazích či jejich omezenost, nevypočitatelnost v chování, nezralé filosofování o vědeckých, společenských, nebo náboženských otázkách (s. 74).

Zda-li Castanedovo filosofování bylo nezralé, je jistě otázkou osobního mínění, i když se jistě najde především ve vědecké komunitě dost lidí, kteří by tento názor zastávali. Zato jeho sociální vztahy přinášejí velmi bohatý materiál pro rozbor. Jak naznačuje jeho životopis a intimní zpráva jeho učednice a milenky Amy Wallacové, byly velmi složité a plné zvrátů. Přes nadprůměrně bohatý sexuální život zřejmě s žádnou ženou nedokázal navázat skutečnou blízkost.

5.2.1.1 Castanedův vztah k ženám

Jeho vztah k ženám byl na obecné úrovni velmi ambivalentní - na jedné straně je Castaneda nepřestával "lovit" (viz. např. Bourseiller, cit. d., s. 32 nebo 117), na druhé je považoval podle svých slov za nebezpečné a role, jakou jim přisuzuje ve svých knihách, poukazuje na strach (tamtéž, s. 119). Ve svých citech byl velmi nestálý, i když je zřejmě prožíval velmi intenzivně.

organickou chorobu (viz. Syřišťová, cit. d., s. 14).

V souladu se svým učením se vysmíval lidské lásce a obecně citům, například zavrhoval vztahy s rodinou. Jeho mluva i chování naznačuje, že nedokázal prožívat skutečnou blízkost, otevřít se a nechat se poznat. Pokud jednou ženu zahrnul láskou, příště měl potřebu ji ponížit.

Pro ilustraci uvedu jeden příběh Wallacové, který zároveň svědčí o Castanedově paranoie. Po delší době, kdy "nagual" s Amy odmítal komunikovat, aby ji potrestal za přestupek proti pravidlům skupiny, se opět setkali, aby spolu měli pohlavní styk. Castaneda byl vřelý, pozorný, nadšený jako by se nic nestalo. Za týden setkání zopakovali, ale tentokrát byl Castaneda nervózní, odtažitý a podezřívavý. Podrobil Amy výslechu ohledně jejího užívání drog a léků zjistil, že užívá Prozac. Následovala scéna, kdy ji obvinil, že se ho pokusila zabít. Sex z naguaelem podle něj znamenal pozvednutí "energetického těla" jeho milenky, zatímco Prozac pro něj byl jedovatý - poté, co hlavou narazil do její poškozené aury, prý musel být odvezen na jednotku intenzivní péče (Wallacová, 2006, s. 144-146).

5.2.1.2 Sadismus, nevypočitatelnost, netolerance

S postupujícím věkem se stupňuje jeho sadismus a krutost. V kapitole "Vznik sekty" bylo popsáno, jak elitářsky vybíral členy své nejužší skupiny žáků, které dle nahodilých rozmarů opět vyhazoval, a střídavě projevoval přízeň a pohrdání, čímž vytvořil atmosféru soupeření a žárlivosti. Zbývá dodat, že v dobách svého chátrání měl ve zvyku zavolat si nějakou žákyni, která u něj musela do hodiny být, jinak by byla vyloučena. V době bezprostředně předcházející jeho smrti, mu každé ráno jeho nejužší žáčky předčítaly noviny. Potom Castaneda *"zamířil prstem na zvolenou oběť a začal ji zasypávat osobními urážkami, dokud se nerozplakala"* (Bourseiller, cit. d., s. 167).

O jeho nevyzpytatelnosti svědčí např. následující historka. V době, kdy už byla Castanedova sekta v plném chodu, hrála důležitou roli práce na takzvaném čarodějském divadle. Jeho účelem bylo pozměnit vnímání diváků a otrást jejich hluboce zakořeněnými názory. Většinou se jednalo o neuctivé satiry, které zesměšňovaly různé celebrity či žáky. Při jedné takové příležitosti jeden žák zinscenoval hru, která byla o výcvikovém táborovém pobytu homosexuálů. V této hře byly cviky z Castanedovy tensegrity začleněny tak, že napodobovaly sexuální scény. Když diváci zjistili, že se Carlos směje, všichni propadli v divoké záchvaty smíchu. Amy po skončení zavolala Castanedovi, aby mu sdělila, jak skvěle se bavila a že ho obdivuje jeho nadhled a schopnost udělat si legraci ze sebe. Castaneda se na ni agresivně a ubližně rozkřičel, že jsou to všichni rozhněvaní a nevděční idioti, že tensegrita je posvátná a on jim nic špatného neprovedl, jen je osvobodil z okovů.

O Castanedovi je také známo, že se bál psů. K jeho netoleranci lze také přičíst opovrhování homosexuály. Všeobecně se vysmíval všemu, co je "příliš lidské" - nesnášel tělesný pach a své milenky nutil koupat se v lázni s rozmarýnem. Byl též posedlý tělesnou tloušťkou - všechny své žáky terorizoval tím, aby neměli ani o gram tuku více, než odpovídalo jeho představám. Na ženách také vyžadoval odstranění všech chloupků, aby se odlišily od opičích předků (viz Wallacová, cit. d., např. s. 209-214). Je však pravda, že tyto jevy by z hlediska diagnostiky mluvily spíše pro neurotické poruchy, uvádím je spíše pro načrtnutí celkového obrazu jeho osobnosti.

5.2.1.3 Osobní zodpovědnost

Jako projev schizofrenních jedinců se uvádí také neschopnost rozhodnout se v důsledku složitosti v přemýšlení o životním smyslu, zdvojování myšlení, myšlení o myšlení, o slovech, pohybech atd. (Syřišťová, cit. d., 148). V Castanedově životě, jak už jsem zmínil, je patrná

velká nejistota a nerozhodnost. Vypadá to, jako by ve svých knihách tuto nerozhodnost reflektoval a snažil se ji vykořenit.. *"Když se člověk rozhodne něco udělat, pak musí ujit celou cestu a musí přijmout odpovědnost za to, co dělá"*, říká don Juan. Jako rádce všech svých rozhodnutí si tedy bere smrt, aby si uvědomil, že nemá čas na nerozhodnost. *"Ale ty máš pocit, že jsi nesmrtelný, a rozhodnutí nesmrtelného člověka se stále odvolávají, lituje se jich nebo se o nich pochybuje"*, říká čaroděj Carlosovi. (Castaneda, 1996, s. 44).

5.2.1.4 Desautomatizace rutinních návyků

Syřišťová (cit. d.) uvádí vědomou dezautomatizaci návykových činností jako jeden z rysů schizoidních povah či schizofrenních jedinců (s. 148). Castaneda se systematicky snaží vykořenit ze svého života veškerou rutinu. Snaží se vymazat veškerý řád, který by ho činil předvídatelným, protože jen tak může být lovec či bojovník úspěšný (Castaneda, 1996, např. s. 72). Podobným způsobem se ve stylu zbavování se obvyklého náhledu na svět, jak už o tom byla řeč, snaží podívat se na věci jiným způsobem, než jak to běžně dělá. Vnímáme kámen jako kámen, protože ho tak známe. Ale lze se například soustředit více na prolákliny uvnitř něj než na jeho obvod, lze zrušit verbální a perceptivní oddělení od ostatních věcí, které automaticky děláme apod. Tento aspekt svého učení don Juan nazývá "nedělání" (tamtéž, např. s. 158).

5.2.2 Vytváření imaginárního světa

Castaneda byl ze všeho nejvíce mystifikátorem a vypravěčem příběhů, tvůrcem mýtů a celých nových světů. Mohlo by se opět zdát, že k tomuto tvrzení potřebuji názor, že don Juan vůbec neexistoval. Nicméně domnívám se, že tento jeho rys daleko překračoval původní učení o donu Juanovi. Castaneda si vymýšlel neustále, a to i o věcech, které s donem Juanem na první pohled nesouvisely. Castanedova imaginace byla mocným nástrojem na vytváření nových imaginárních světů, kterým uvěřilo mnoho dalších lidí.

Obecně se dá říct, že Castanedovo myšlení nebylo nijak narušené. Je známo, že ve svých projevech byl překotný, že přeskakoval z tématu na téma, ale i v pokročilejším věku byly jeho přednášky smysluplné. Každopádně se však v jeho myšlení a imaginaci vykytuje velká bizarnost, která se s dobou stupňuje - jeho první knihy jsou ve srovnání s těmi pozdějšími velmi střízlivé. Jeho historiky se s tím, jak vzrůstala jeho moc, stávaly čím dál méně pravděpodobné.

5.2.2.1 Paranoidní rysy v myšlení a chování

Psychiatrická literatura definuje paranoidní syndrom jako objektivně nepodložené přesvědčení, že postižený je vystaven soustavnému pozorování a sledování, které se může vyvinout až v nepřátelské akce, usilující o zdraví, čest a společenské postavení. Přitom se může jednat o osoby nemocnému známé nebo o skryté osoby a síly (Radimský (ed.), cit. d. s. 30). V důsledku tohoto přesvědčení postižený obviňuje a podezírá své okolí. U paranoidní formy schizofrenie se objevuje přesvědčení nemocného, že mu někdo vkládá do hlavy myšlenky, nebo mu je naopak krade (tamtéž, s. 75).

Castanedovo chování je v tomto ohledu velmi nápadné - ač byl vždycky považován za společenského a zábavného, už v mládí si kolem sebe budoval auru tajemnosti, z čehož se později vyvinula skutečná posedlost - stačí se podívat na přísný zákaz fotit či jakkoliv zaznamenávat jeho přednášky a semináře a jeho neustálé skrývání se před médii, časté střídání mobilních telefonů, zapínání a vypínání telefonních linek. Neustálé zametání stop a přetváření své minulosti.

Syřišťová uvádí jev, který v naší souvislosti není bez zajímavosti. Tvrdí, že pocit odosobnění (depersonalizace) může být obranným mechanismem, který člověku v kritické situaci umožní zpředmětnit bolestné prožitky. Ty jsou tak promítnuty mimo osobnost a stávají se objektivními silami. Tato situace je často univerzalizována, "*stává se světovou, nebo dokonce kosmickou záležitostí*" (cit. d., s. 72).

5.2.2.2 *Odhalený Castaneda*

Zmíním zde příhodu, kdy se Castaneda stal skutečně pronásledovaným člověkem. V roce 1996 se Castaneda rozhodl udělat jednu z "čistek" ve své nejuzší skupině žáků (tzv. nedělní skupina). Bez zjevného důvodu byli vypuzeni Gaby Geuterová a Greg Mamishian. To je dovedlo ke vzpouře. Rozhodli se Castanedu sledovat, vybaveni fotoaparáty a videokamerami, aby zjistili, kdo vůbec je tento muž a jestli je skutečně tak nedostupný a nadlidský, jak mnoho lidí věřilo. Odhalili, že vede vlastně docela obyčejný život.⁵⁵ Nicméně jednou byli přistiženi Castanedovými přívrženci, načež se strhla divoká honička. V tuto chvíli Castaneda potvrdil svou paranoiu tím, že zpanikařil, obrátil se na policii a chystal se koupit jiný dům, což však nakonec neudělal.

5.2.2.3 *Bludy*

Obzvláště zajímavá a problematická otázka je, jestli měl Castaneda bludy. Učebnice blud definuje jako "*chorobné, nesprávné, nevývratné přesvědčení ovlivňující jednání, které nemá žádnou oporu ve společenském vědomí doby ani v názorech menších společenských skupin*" (Radimský (ed.) tamtéž, s. 21). Domnívám se, že kritérium kompatibility se současnou kulturou je dnes poněkud problematičtější než dříve, neboť v oblasti náboženských či filosofických přesvědčení vládne velká rozmanitost.

Ač Castanedovy myšlenky nejsou zrovna v souladu s tradičním evropským myšlením, nachází, jak jsem v minulém oddílu ukázal, oporu v poměrně širokém hnutí Nového věku, což by naznačovalo, že se o bludy nejedná. Stejně tak z hlediska druhé části citovaného souvětí bychom měli říci, že se o bludy nejedná, neboť Castaneda kolem sebe shromáždil "menší společenskou skupinu" a dokonce určoval, co se bude považovat za realitu. V psychiatrické terminologii nacházíme pro silně emočně podložené myšlenky, posilované osobním zájmem a snahou o sebeuplatnění termín "ovládavá myšlenka", jež je na pokraji normy a patologie (typický projev právě například v myšlení členů sekty).

Castaneda měl jistě velkou moc, ale jen na členy své skupiny. Nicméně někdo "zvenku", kdo by nenáležel k jeho "popisu světa" by člověka, který se považuje za velkého čaroděje, "naguala", který přemohl své já, zvláště když o sobě toto já tak často a intenzivně dává vědět, mohl považovat za megalomana, zrovna tak jako jeho nejruznější narážky na to, že žijeme v "predátorském vesmíru" (viz následující kapitolku), by mohl považovat za velmi univerzalizované perzekuční bludy. Na druhou stranu, snad všechna náboženství obsahují hrůzu nahánějící vyprávění o různých démonech, zlých duších apod. A tím už se opět dostáváme ke složité otázce vztahu náboženství a psychopatologie. Proto opět zdůrazním, že mým záměrem není naznačovat nic o původu náboženství v psychopatologii. Ač se domnívám, že tyto oblasti k sobě v zásadě stojí v protikladu, v osobě Castanedy se pozoruhodně prolínají.

Domnívám se však, že vztah mezi těmito oblastmi jsem už náležitě vyjasnil, nyní se pro

55 Což mu, jak podotýká Bourseiller, umožňovalo vysmívat se vůdcům sekt.

zjednodušení budu věnovat jen rozboru bludů. Syřišťová na několika místech zdůrazňuje (cit. d., např. s. 71, 86), že bludy a obecně schizofrenikův odvrát od světa nejsou jen patologické, mají svou ochrannou a kompenzační funkci.⁵⁶ Jak uvádí Dörner a Plogová, bludy slouží k regulaci a řízení lidského jednání. Poskytují obranu před vnitřním konfliktem nebo jsou výrazem hlubokých potřeb, zprostředkovávají kontakt se světem, a pomáhají udržet si identitu. Při zpochybnění bludů vzniká úzkost, proto jsou nepřístupné rozumovým argumentům. Subjektivní potvrzení bludu znamenají halucinace.

Ať už se tedy rozhodneme jakkoliv ohledně toho, jestli považovat Castanedu za schizofrenika či nikoliv, zdá se, že určitá podobnost s bludy tu je. Jak jsem již naznačil výše, Castaneda projevoval velkou nerozhodnost ohledně své identity - neustále hledal sám sebe a nenacházel, prožíval existenciální nejistotu. Jak sám ve svých knihách na mnoha místech naznačoval, prožíval velké emocionální zmatky. V učení dona Juana našel jistotu, ač je to paradoxní, neboť právě don Juan se snažil Castanedovu jistotu ohledně světa rozbít. Nicméně ve srovnání s bludy skutečně nemocných lidí, jsou ty jeho bludy (nebo snad "pseudobludy", či mýty) nosnější - dokázal o jejich pravdě přesvědčit davy.

Chtělo by se říct též, že jeho "bludy" byly kultivovanější a propracovanější než bludy skutečných schizofreniků. Ale to není nutně pravda. Syřišťová (cit. d., s. 84) pro ilustraci toho, jak předchozí vzdělání a inteligence ovlivňuje podobu imaginárních světů, které si pacienti vytváří, uvádí následující případ, převzatý od J. Stuchlíka:

Nemocný se považuje za obyvatele fiktivní planety Astron. Z této planety pochází také jeho žena, která ho naučila řeči "ishi". Pacient nakreslil řadu map Astronu, sepsal dějiny jednotlivých národů, vytvořil 16 umělých jazyků s propracovanou gramatikou a syntaxí a bohatým slovníkem. Do řeči ishi přeložil různé knihy a psal v ní své vlastní, vytvořil japonsko-ishovské a další slovníky. Jeho planeta byla velmi živá a do detailu propracovaná.

5.2.2.4 Znamení

V autorových knihách hrají velkou roli různá znamení - například let nějakého ptáka v určitou dobu apod. Čaroděj je potom osoba, která tato znamení dokáže číst a podle nich jednat. Události, které bychom v rámci moderního myšlení nazvali náhodnými, tu dostávají vnitřní smysl (Castaneda, 1992, 1996). Podobnost s myšlením schizofrenika, který "hledá souvislosti tam, kde nejsou" je zde velmi nápadná. Syřišťová (cit. d.) například uvádí případ paranoidně schizofrenního pacienta, který byl přesvědčen, že mu banda záškodníků, kteří ho pronásledují, dává na různá místa tajné vzkazy. Například podle jeho slov věděli o tom, že má doma nůž a dali mu o tom vědět tak, že na nároží, kde přestupoval na jinou tramvaj dali plakát s nápisem "brousíme staré nože a žiletky" (s. 101).

5.2.2.5 Změny ve vnímání

Co se týče vnímání, nacházíme v jeho příbězích celou škálu prožitků, kdy bylo vnímání nějak pozměněné, ať už pod vlivem drog nebo neobyčejné události, nicméně nemáme přímý důkaz pro to, že Castaneda dokázal takových změn záměrně dosáhnout, nebo i zda u něj spontánně vznikaly. Castaneda popisuje mnoho různých bytostí, které údajně číhají ve světě kolem nás,

56 Na jednom místě dává autismus do paralely s hladovějícím organismem, který se snaží zachovat si rovnováhu a dochází tak ke zpomalení určitých životních funkcí. Stejně jako tato "vagotonická orientace" hladovějícího organismu, je však i schizofrenní autismus, pouze dočasné, nouzové řešení - pokud včas nepřichází skutečná strava, respektive kontakt s okolím, nastává smrt, respektive "psychická smrt", která může vést až ke skutečné demenci.

kteřé mohou směle konkurovat mýtům přírodních národů nebo halucinacím schizofreniků. Mezi jeho příběhy jsou i takové, které vypadají, jako kdyby se jednalo o iluze, nebo přímo iluze popisují (resp. nepravé iluze, pro schopnost korigovat - viz například výše popsanou příhodu s podivným zvířetem). Než abych se však uchyloval k předčasným závěrům, spokojím se s pocity, které tyto vize vyvolávají a zařadím je k celkovému obrazu jeho osobnosti.

5.2.2.6 Energetičtí vampýři

Z některých rysů Castanedovy mytologie paranoia doslova čiší. V tomto ohledu je obzvláště příznačné jeho líčení "energetických vampýrů". Téma kradení energie bylo v Castanedově učení velmi důležité - podle něj nás vysávají především ti, se kterými jsme spojeni silnými emocemi, to znamená naši nejbližší přátelé a rodina, především děti a partneři - proto doporučoval navždy od nich odejít. Zdaleka nejvíc však lidem kradou energii tzv. energetičtí upíři neboli létavci (voladores), druh "anorganických bytostí", Popis, který Castaneda dává svým žákům, si zaslouží více prostoru:

"Řekl jsem vám, že jsme potrava. Že jsme...kuřata! (...) Monstrózní! Něco požírá naše vědomí...neustále, každý den, dokonce i když spíme" (Wallacová, cit. d., s. 180). A dále: "v našich myslích není nic našeho! Máme mysl létavců. Dělají z nás zapšklé a depresivní bytosti; plní nás perverzními sexuálními myšlenkami" (tamtéž, s. 181). Následuje popis mechanismu, jakým nás požírají: "Svémi tučnými plochými jazyky. (...) V lidech instalují svoji mysl, když je nám deset či dvanáct let. (...) Lížou nás, jako bychom byli kornoutky zmrzliny." A ještě: "Tato instalace se velmi podobá přísavkám chobotnic. Na suchý povrch se přisaje tak pevně, že s ní nelze pohnout. Když tam dáme trochu mazadla, klouže to" (tamtéž, s. 182).

Tuto představu rozšířil na ostatní, když ukázal fotku, kde byl údajně jeden z nich vyfocený. Samotná Wallacová udává tři případy, o kterých se domnívá, že v nich viděla létavce. Castaneda dokázal být při šíření svých vizí velmi sugestivní.

5.2.2.7 Mísení skutečnosti a fikce

Castanedovým nejvlastnějším projevem, který snad nejvíce připomíná projevy schizofrenie, je jeho vytváření imaginárního světa. Narozdíl od schizofrenika, který se do svého imaginárního světa stahuje před svým okolím, on do toho svého vtahoval své okolí. Castanedovo chování, ač se před světem schovával, přeci jen neodpovídá typicky schizofrennímu autismu - i když se stahoval do svého světa, stále tam s ním byli další lidé.

Je možné najít mnohé podobnosti mezi obrazy líčenými v jeho knihách a skutečnými událostmi z jeho života. Reálné postavy se v jeho knihách proměňují v nepozemské bytosti z jiných, čarodějných světů. Vše nabývá mystických, bizarních rysů, vše je přehnané. Pro nás zůstává otázka, nakolik Castaneda svým vlastním vizím věřil, nakolik byly jeho transformace sebe i dalších osob vědomým aktem, mystifikací či zašifrováním skutečnosti a nakolik byly nevědomým obranným mechanismem, projekcí, nezodpověditelná. To nás však nemusí znepokojovat, neboť to je jen varianta otázky, jestli byl skutečně šílený, či zda byl novodobou variantou šamana.

Jako ilustraci tohoto jeho přetváření skutečných osob uvedu případ jeho "dcery", Nuri Alexanderové, alias Modrého zvěda:

Castaneda píše, že během svých cest ve snění⁵⁷ na opuštěné, modře zbarvené, vyzáblé a éterické dítě, které ho přivolalo, aby ho osvobodil z astrální kobky. To se mu povedlo s pomocí Carol Tiggsové, což byla jedna z jeho hlavních členek jeho čarodějnické skupiny, do které podle vyprávění v knize vstoupila tajemná bytost Vyznavač smrti. Když se ocitli na fyzické úrovni, dítě prý řeklo, že se zrodilo ze spojení Castanedy s Carol. Castaneda dál živil mýtus o nepozemském původu Nuri Alexanderové. Například tvrdil, že nemá lidské pohlavní orgány (Castanedovo oblíbené téma). Wallacová píše o svém překvapení, které zažila, když se s ní setkala a zjistila, že je to poněkud rozmazlená a neurotická osoba z masa a kostí (cit. d., s. 78). Amy Wallacová píše, že v této době Castaneda začal lpět na tom, aby se jeho vyprávění brala doslova.

6 Závěr

V práci jsem záměrně užíval dvou jmen: Carlos a Castaneda. Jsou to dvě poněkud odlišné postavy. Carlos je stylizovaná postava z knih - nejdříve zbedněný žák starého indiánského čaroděje, později sám mocný čaroděj - nagual. Castaneda je skutečnou osobou z masa a kostí, člověkem, který se zabýval prozaickými životními problémy, který bojoval s nejistotou ohledně své existence a který nakonec vytvořil kolem své osobnosti kult. Avšak rozdíl mezi těmito dvěma postavami se často stíral. Máme tu tedy jediného člověka - Carlose Castanedu, který dokázal vytvořit poměrně koherentní systém představ a myšlenek, bizarních, zábavných, poučných i poetických, který ovlivnil, ovládl a inspiroval mnoho dalších lidí. Dokázal, ať už s pomocí skutečně existujícího šamana, či sám, propojit svůj vnitřní svět se světem okolním.

Pokud by se mu toto nebylo podařilo, pravděpodobně by mi, pokud bych se k němu vůbec dostal, odpadla potíž s tím, jak ho chápat - byl by to jen člověk, který žije ve svém fantazijním světě, daleko od skutečných lidí. Ve své hlavě by byl velkým šamanem, ale pro ostatní lidi jen nejistým člověkem, který se ve světě nenašel. V takovém případě by měl ke skutečné schizofrenii jen krůček. Nicméně člověka jakým Castaneda byl, úspěšného a stále schopného komunikovat se světem, který ovlivnil svou kulturu, můžeme jen těžko považovat za schizofrenika.

Jeho nevypočitatelné a rozporuplné chování i celý vnitřní svět se vši svou poetickou bizarností, který popsal v mnoha knihách, sice schizofrenii v lecčems nápadně připomínají - snad k ní měl určité předpoklady, nicméně se zdá, že z těchto předpokladů dokázal kreativním způsobem mnoho vytěžit. Proto ke zkoumání jeho osoby nestačí jen psychiatrická terminologie. Pokusil jsem se především vymezit vztah mezi oblastí psychopatologie a kreativity, konkrétně především mystických prožitků, a ukázat, že dnešní psychiatrie má stále s chápáním jevů, které přesahují osvícenskou ideu rozumu, problém. Na druhou stranu v současné době se objevují teoretická stanoviska, která se snaží její klasifikaci korigovat, a právě ty vytvořily rámec, který Castanedovi umožnil své nestandardní prožitky komunikovat se světem - na imaginaci a iracionálně se už nepohlíží jen jako na něco destruktivního a patologického, ale též potenciálně obohacujícího a tvořivého.

Na tomto teoretickém základě jsem potom porovnal některé Castanedovy projevy s některými rysy schizofrenie. Avšak otázku, jestli to byl pouhý šílenec a lhář nebo vizionář a malíř nových realit, ponechám otevřenou.

57 Jedna z technik, pomocí kterých se údajně dostával do jiných světů.

7 Literatura a další zdroje

7.1 Primární literatura

- Castaneda, C. (1992): Učení dona Juana. Reflex.
Castaneda, C. (1994): Oddělená skutečnost. Praha, Panorama - Volvox Globator.
Castaneda, C. (1996): Cesta do Ixtlanu. Praha, Volvox Globator.
Castaneda, C. (2004): Čtenáři nekonečna. Dobra.

7.2 Sekundární literatura

- Blecha, I. (ed.) (2002): Filosofický slovník. Olomouc, Nakladatelství Olomouc.
Bourseiller, Ch.. (2006): Carlos Castaneda – životopis. Praha, Volvox Globator.
Buber, M. (2005): Já a Ty. Praha, Kalich.
Dörner, K. - Plogová U. (1999): Bláznit je lidské. Praha. Grada publishing.
Eliade, M. (1997): Šamanismus a nejstarší techniky extáze. Praha, Argo.
Feyerebend, P. K. (1999): Tři dialogy o vědě. Praha, Vesmír.
Gato (1999): Učení Nagualů. Dharma Gaia.
Geertz, C. (2000): Interpretace kultur. Praha, Sociologické nakladatelství.
Grenz, S. J. (1997): Úvod do postmodernismu. Praha, Návrat domů.
Harris, M. (1979): Cultural materialism: The Struggle for a Science of Culture. New York, Random House.
Komárek, S. (2005): Spasení těla: moc, nemoc a psychosomatika. Praha, Mladá fronta, Ed. Kolumbus.
Kuhn, T. S. (1997): Struktura vědeckých revolucí. Praha, OIKOYMENH.
Noel, D. C. (1997): The soul of shamanism. New York, The Continuum Publishing Company.
Noel, D. C. (ed.) (2003): Fenomén Castaneda. Dobra.
Partridge, Ch. (ed.) (2006): Encyklopedie nových náboženství. Praha, Euromedia Group.
Phillips, J. - Morley, J. (eds.) (2006): Imaginace a její patologie. Praha, Triton.
Pospíšil, L. (1993): Systémy víry: náboženství a magie. Český lid supplement 80: 388-412.
Radimský, M. (ed.) (1997): Psychiatrie I. Brno, Institut pro další vzdělávání pracovníků ve zdravotnictví.
Říčan, P. (2007): Psychologie náboženství a spirituality. Praha, Portál.
Syřišťová, E. (1974): Imaginární svět. Praha, Mladá fronta.
Václavík, D. (2007): Sociologie nových náboženských hnutí. Praha, Brno, Malvern, MU.
Wallacová, A. (2006): Můj život s Carlosem Castanedou. Dobra.

7.3 Internetové stránky

- www.uzis.cz/cz/mkn/index.html
www.psychnet-uk.com/dsm_iv
www.diabasis.cz